

# Társadalomtudomány



## Vajna Szabina

### A SEMLEGESSÉG KRITÉRIUMA – KÖZÖS JÓ ÉS IGAZSÁGOSSÁG\*

Ha felvetődik bennünk a kérdés, hogy a társadalom, melyben élünk vajon igazságos-e, lényegében arra keressük a választ, hogy milyen módon osztja el a számunkra fontos javakat – jogokat, kötelezettségeket, hivatalokat, jövedelmet vagy megbecsülést. Nem kell filozófusnak lennünk ahhoz, hogy legalább egyszer eltöprengjünk: vajon milyen lenne egy tökéletesen igazságos társadalomban élni? Az antikvitás óta elterjedt nézet szerint az igazságosság abban áll, hogy mindenkinek megadjuk, ami megilleti, ami neki jár, amihez joga van, amit megérdemel. A kérdés nehézségét pedig éppen az adja, hogy az adott személy mit érdemel, mihez van joga, mi is az, ami valakinek jár.

Az ember egyik nélkülözhetetlen sajátossága a szabálykövetés. A letelepedett életformát követően ez a jellegzetesség még jelentősebbé vált. A szoros csoportokban, kisebb nagyobb közösségekben élés, azaz a társadalmi együttlét működése, az egyén és a közösség összetartása elengedhetetlenné tette a normák követésén alapuló társadalmi rend erősödését. Ez a rend pedig igazságosságot követel. Történelmünk a példa arra, hogy az igazságosság eszménye a közösségekben élésünk első pillanatától fogva érvényesülésre kíván törni. Ennek biztosítása céljából az emberi közösségek az együttélési szabályokat sokszor, sokféle módon rendezték, miközben az ezekről alkotott felfogások gyakran szálltak vitába a nyilvánosság küzdőterén.

Dolgozatomban két filozófus, John Rawls és Michael J. Sandel igazságosság felfogását vizsgálom egy meghatározott szempontból. Nyomon követem érveiket, melynek háttérben azok az igazságosság elméletek állnak, amely a jó, a jó élet egy nézetéből vezetik le a jó kormányzást, így a törvényeket és a jogokat. Tézisem szerint a két filozófus igazságosság értelmezése más-más alapokon nyugszik. A döntő különbség egy sorrend felcserélése. Ez az aprónak tűnő, ugyanakkor a rendszer egészen végigfutó változtatás centrális jelentőségű. Vizsgálódásom fókuszában ez a mozzanat áll, ennek fényében veszem szemügyre a két gondolkodó rendkívül átfogó rendszerének kulcsfontosságú elemeit. Álláspontjaik bemutatása során egy szerfőlött aktuális kérdésre keresem a választ: vajon a plurális társadalmakban az államnak erkölcsi kérdésekben semlegesnek kell-e maradnia? Azt kívánom bemutatni, hogy amennyiben az állam az említett kérdéskörökben semlegességet vállal, az ellentmond az igazságosság egy tradicionális felfogásának.

John Rawls a legismertebb politika- és jogfilozófusok egyike, a modern kori igazságosság elméletek megkerülhetetlen alakja. Az egyenlőséget, mint alapértéket és a jogok elsőbbségét hirdető liberális egalitárius gondolkodásban kiemelkedő jelentőségű Rawls, *Az igazságosság elmélete* (1971) című munkájával a modern politikafilozófia jelentős mérföldkövét helyezte el. Társadalomelméleti és szerződéselméleti újszerűsége ellen megfogalmazódott számos kritika rövid időn belül a politikai filozófiai nézőpontok napjainkig zajló keresztüztüzébe állította.<sup>1</sup> Kantiánus magyarázatával időtálló és a jövőbeni társadalmakra alkalmazhatónak vélt elméletet dolgozott ki, mely modellben erkölcsi érzékkel rendelkező, ugyanakkor ésszerűen intézkedő döntéshozók állapítják meg a társadalmi igazságosság szabályait.<sup>2</sup> Kétségtelen, hogy az egyedi

\* A pályamunka a 2016-os ITDK-án I. helyezést ért el a társadalomtudományi tagozatban. A 2017-es OTDK Társadalomtudományi Szekciójában különdíjat nyert el. Témavezető: dr. András Ferenc.

<sup>1</sup> Karácsony András: (2001.április14.) *Rawls-recepció a német jogfilozófiában*, Jogelméleti szemle, Jogelméleti Tanulmányok 2001/2. szám Ld.: <http://jesz.ajk.elte.hu/karacs6.html>

<sup>2</sup> Balogh István: *Az igazságossági elvek megalapozásának és érvényesítésének két koncepciója. (A politikai társadalomelmélet nézőpontjából)* (Tanulmány) Jogelméleti Szemle, 2014/2. szám. <http://jesz.ajk.elte.hu/balogh58.pdf>

jellemzőkkel tűzdelt rawlsi elmélettel szemben számos tanulmány és nézet született, a kritikákat megfogalmazók java része pedig (Michael Sandel, Michael Walzer, Charles Taylor, Alasdair MacIntyre) a kommunitarista politikai filozófia táborát erősítik.

Michael J. Sandel kortárs morálfilozófus, egyetemi tanár évtizedek óta foglalkozik az igazságosság problémájával. Az erkölcsfilozófiai kérdések tantermi megvitatásán túl napjaink közéleti vitáinak is rendszeres főszereplője. A Harvard tanáraként évtizedek alatt fejlesztette ki retorikai védjegyét. Népszerűsége mindenekelőtt annak köszönhető, hogy kiválóan megtartja a közérthetőség és az elméleti elmélyülés között fennálló sérülékeny egyensúlyt.<sup>3</sup> „Képes áthidalni a közbeszéd és a szakma közt fennálló, sokak számára feloldhatatlannak tűnő kettősséget”.<sup>4</sup> Politikai filozófiai pályafutását – több kortársával egyetemben – a rawlsi elmélet kritikájával kezdte,<sup>5</sup> majd kidolgozta önálló társadalmi igazságosság nézetét. 2009-ben megjelent *Mi igazságos?... és mi nem?* című könyvében gondosan elemezi az egymással vitatkozó igazságosság felfogásokat, igyekszik alapos betekintést nyújtani a társadalmi igazságosság politikai filozófiai diskurzusaiba. A kanti rendszerre épülő rawlsi egalitáriánus liberalizmust ütközteti az arisztotelészi erényetikán alapuló közjó nézettel.<sup>6</sup> Ennek kapcsán hosszasan elemzi, sőt markánsan kritizálja Rawls erkölcsfilozófiai rendszerét, melyet szembeállít az általa képviselt komunitárius eszmével.

A különböző elköteleződések mentén zajló küzdelem pontosan mutatja, hogy erkölcsi mérlegelésünk centrális része az a dilemma, mi igazságos vagy igazságtalan, s mindez megjelenik privát és nyilvános életünkben egyaránt. Az elmúlt évtizedek politikai filozófiai diskurzusok csataterén a liberális vs. komunitárius eszmék nagy visszhangot kiváltóan vívták harcukat, s ez napjainkban sem szünetel, ma is erősen meghatározzák az analitikus politikafilozófiai vitákat. Ebben a csatározásban Sandel a „demokratikus társadalmakban zajló kultúra harcokról”<sup>7</sup> beszél. Ennek a harcnak két meghatározó szereplőjére összpontosítok, Rawls és Sandel elméletének összevetése közben pedig azon állomásokat kísérem figyelemmel, melynek tétje az állam erkölcsi kérdésekben való semlegessége, a semlegesség kritériumának tarthatósága.

## I. Két elmélet

Az igazságosságról való gondolkodás sokféle módon indítható. A pontos értelmezés során nem feledkezhetünk meg arról, hogy a fogalmat jogi, politikai, erkölcsi, társadalmi vagy épp személyes viszonyok kontextusában magyarázzuk. Az indítás másik fontos aspektusa, hogy melyik kor nézőpontjából tekintünk a problémára. Ezen összefüggésekre egyértelműen rámutat Alasdair MacIntyre is *Az erény nyomában* (1999) című művében, mikor azt hangsúlyozta, hogy nem könnyű napjainkban a morálról és az erkölcsről értelmesen vitázni, mi több, szinte képtelenek vagyunk döntéseket hozni erkölcsi vitás kérdésekben. Ennek okát MacIntyre abban látja, hogy fogalmaink jellege és jelentése átalakul az idők folyamán, sőt funkciójukat is veszthetik. Ahogy a szerző fogalmaz: „széles azoknak a heterogén erkölcsi

<sup>3</sup> Sandel kurzusait a Harvard egyetem online szabadon elérhetővé teszi: *Harvard University's justice with Michael Sandel* (Ld.: <http://www.justiceharvard.org/> (online) utolsó megtekintés 2016.10.24.) Ezen túl rádióban is hallható: *The Public Philosopher*: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b01nmlh2/episodes/downloads> (online rádió)

<sup>4</sup> Jankovics Márton: *Az igazságosság anatómiája*, Holmi, XXV. évfolyam 10. szám, 2013. október Ld.: [http://epa.oszk.hu/01000/01050/00118/pdf/EPA01050\\_holmi\\_2013\\_10\\_1337-1340.pdf](http://epa.oszk.hu/01000/01050/00118/pdf/EPA01050_holmi_2013_10_1337-1340.pdf)

<sup>5</sup> Komunitárius politikafilozófia történetéről bővebben Ld.: Horkay Hörcher Ferenc: *Közösségek politikai filozófiái*, Budapest, Századvég 2002.

<sup>6</sup> Pap Milán: *A közjó lehetséges politikái*, Politikatudományi Szemle, XXIII/3. 136–143.

Ld.: <http://real-j.mtak.hu/989/3/Poltud%20Szemle%202014-3%20nyomdai.pdf> utolsó megtekintés: 2016.10.22.

<sup>7</sup> Bővebben Ld.: <http://plato.stanford.edu/entries/communitarianism/> (online) utolsó megtekintés 2016.10.17.

elképzeléseknek a skálája, melyeknek örökösei vagyunk.”<sup>8</sup> A fogalmak ismeretéről árulkodik az a képesség, mely az adott kor viszonyaira tudja szabni, s mind szélesebb körben el tudja fogadtatni a régi fogalmak meg-megújuló értelmezését. A kortárs filozófusok időről-időre megbirkóznak ezekkel a komoly kihívást jelentő fogalmakkal: erény, igazságosság, kötelesség. E fogalmak eltérő szemléletmódú magyarázatai adnak alapot az aktuális korszak különböző, rivalizáló erkölcsfilozófiai eszmecseréinek. A vitázó felek visszanyúlnak elődeik elméletéhez, s mindeközben folyamatosan kísért a veszély, hogy a régi alkotókat kiszakítják abból a kulturális és társadalmi miliőből, melyben éltek.<sup>9</sup> Ez a megállapítás érvényes a dolgozatomban vizsgált két felfogásra, melyek új, azonban korántsem előzmény nélküli alapokra helyezik az igazságosság vizsgálatát.

### 1. Méltányosságként felfogott igazságosság

A modern politikai liberális egalitarizmus amerikai képviselőjének John Rawlsnak a törekvése egy tökéletesen igazságos társadalom, és az igazságos elosztás elvek kidolgozása volt. Meggyőződése szerint egy társadalom akkor „jól berendezett”, ha az egyének javát szolgálva biztosítja az igazságosság közös felfogását is. Tehát az igazságosság közös felfogása teremti meg a szilárd társadalom alapját. Ahogyan Rawls fogalmaz: „Eltérő célokat követő egyének között a közös igazságosság felfogás teremti meg a polgártársi köteleket, azt is mondhatjuk, hogy az igazságosság közös felfogása az alapokmánya a jól berendezett társadalomnak.”<sup>10</sup> Ez egy olyan társadalmat eredményez – érvel Rawls –, amelyben mindenki tudja és tudomásul veszi, hogy a tőle különböző célokkal és értékekkel élők az igazságosság alatt ugyanazokat az elveket értik és fogadják el.

Rawls elméletében a „jól berendezett társadalom” alapvető elveinek mibenlétét fogalmazza meg. Azt vizsgálja, hogy milyennek kellene lennie egy tökéletesen igazságos társadalomnak. Filozófiája nem más, mint a Kant által képviselt hagyományos elmélet általánosítása és magasabb szintre emelése. Rawls szavaival: „Az így született elmélet igencsak kanti jellegű. Mi több, nem is állíthatom, hogy bemutatott nézetek eredetiek (...) a hagyományos nézetek közül szerintem ez közelíti meg legjobban az igazságosságra vonatkozó átgondolt ítéleteinket”.<sup>11</sup> Meggyőződése, hogy a „méltányosságként felfogott igazságosság” elmélet szilárdabb megoldást nyújt elődeinél, mivel ezen elveket az ésszerűen gondolkodó emberek az egyenlőség eredeti helyzetében elfogadják, felismerik és egyetértenek velük.<sup>12</sup> Érveivel gyakorlatilag Rawls megadta a modern jogfilozófia válaszát az igazságosság antikvitásból eredő „mindenkinek megadjuk, ami neki jár” alaptétel kihívására. Válaszként a „méltányosságként felfogott igazságosság” követelményeit rögzíti, melyben két sajátos sarkpontot fogalmaz meg, az „eredetei helyzetet” és a „tudatlanság fátylát”.

Az eredeti helyzetben a tudatlanság fátyla mögött a felek olyan alapelvekben állapodnak meg, melyet attól függetlenül is igazságosnak tartanak, hogy a társadalom sikeres vagy kevésbé sikeres részén állnak, és elfogadnak akkor is, ha szerencsájük elpártol tőlük. Amikor semmit sem tudunk szerencse javaink alakulásáról, akkor – érvel Rawls – az egyenlőség talaján állva születik megegyezés azon szabályokról és elvekről, melyeket mindenki elfogad és mindenkire

<sup>8</sup> Alasdair MacIntyre (1999) *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris Kiadó, 24–25.

<sup>9</sup> MacIntyre példájára támaszkodva: Kant már nem része Poroszország történetének, Hume pedig nem skót többé. Ezek a jellemzők irrelevánsak lettek.

<sup>10</sup> John Rawls (1997) *Az igazságosság elmélete* (Budapest, Osiris Kiadó) 23.

<sup>11</sup> Rawls (1997) 12, 23, 27

<sup>12</sup> Rawls (1997) 512, 530.

nézve érvényesnek tart.<sup>13</sup> Ebben a hipotetikus, kiinduló állapotban, a feltételezett „eredeti helyzetben a felek egyenlők.”<sup>14</sup> Önmagukkal és társadalmi viszonyainkkal kapcsolatos külső ismeretet, kényszert, szerencse javát a tudatlanság fátyla takar, azaz kizárja azokat az információkat, melyek hatást gyakorolnának ránk az elvek rögzítésekor. Rawls nem vonja kétségbe, hogy van identitást alakító hatása a minket körbevevő közösségeknek – amely szempont Sandel esetében majd döntő jelentőséggel bír –, azonban ennek nem ad politikai létjogosultságot.

Az igazságosság két lényegi, rawlsi elve szerint (1) az alapvető jogok mindenkit egyenlő mértékben illetnek, (2) az alapvető kötelességek pedig mindenkit egyenlő mértékben terhelnek, azaz, a társadalmi egyenlőtlenség csak akkor igazságos, ha ez kárpótlással előnyöket teremt a társadalom kedvezőtlen helyzetű tagjainak.<sup>15</sup> Tehát a második elv szerint az egyenlőtlenség különösen azok számára kell, hogy előnyös legyen, akik a vagyonból és hatalomból kisebb mértékben részesedtek. Összességében az egyenlő szabadságjogok és a társadalmi egyenlőség elvének modelljéről van szó.

A rawls-i modell kitüntetett értéke az egyén. Nem engedi az egyéni jogok feláldozását a közjó érdekében. Az állam alapvető feladata, hogy az egyéni érvényesülést a lehető legszélesebb körben biztosítsa az emberek számára. Jól látható, hogy a Rawls által leírt igazságos társadalomban az elosztás nem érdemeken, hanem szükségleteken alapul.

A rawls-i rendszer első pillantásra azt sugallja, hogy egy társadalom világnézeti pluralizmusa feloldhatatlan. Az államnak semlegesnek kell lennie, mivel annak feladása valamely kitüntetett érték egyensúly-sértő dominanciájához, s ez pedig elnyomáshoz vezetne. Egy igazságos állam világnézeti semlegessége azért szükséges az erkölcsi kérdésekben, mert nincs racionális indok valamely érték előnyben részesítésére.

Rawls politikai liberalizmusában minden ember eltérő cél és érték mentén éli az életét, és a közös igazságosság felfogás teremti meg ennek a jól berendezett társadalmi alapját. Pusztán ebből az egyetlen elvből kiolvasható, hogy az igazságosság elvének érték-semlegesnek kell lenniük, azaz nem alapulhatnak a jó élet valamilyen meghatározott felfogásán. Ebben az értelemben előzi meg a helyesről való gondolkodás a jóról való gondolkodást.

## 2. Sandel komunitárius nézete

A kommunitarizmus olyan átfogó, arisztotelianus alapú gondolkodásmód, melynek tengelye a közösség központi értéként való tételezése. Ez a felfogás a legtöbb ponton elutasítja, míg helyenként építő módon kiegészíti a nagy riválisnak számító rawlsi liberális egalitárius rendszert. Az önmagukra komunitáriusként tekintő gondolkodók a „jó”, az „én” és a „társadalom” közötti viszonyrendszerrel operálva olyan politikafilozófiai vita megteremtésén fáradoznak, ahol az erkölcsi meggyőződéseinknek hangot adva dönthetünk a közös „jó”-ról, a szabályokról és a törvényekről.<sup>16</sup>

Sandel az igazságosság-felfogások nagy erkölcsfilozófiai nézeteit tisztelve, ám azt kritizálva önmagát komunitáriusként határozza meg. Elutasítja mind az utilitarista, mind a liberális egalitárius megközelítésmódot, és nem fogadja el Rawls kanti rendszeren nyugvó igazságosság elméletét. Sandel azt a fajta kantianus nézetet utasítja el, melynek kiindulópontja a semleges, a szabad és független, saját maga céljait és törvényeit megválasztani képes ember, s a belőlük álló

<sup>13</sup> Robert Zimmer (2006) *Filozófusbejáró*, Budapest, Helikon Kiadó Zimmer (2006) 281.

<sup>14</sup> Rawls (1997) 39.

<sup>15</sup> Bővebben Ld.: *Justices as a Virtue*, Ld.: <http://plato.stanford.edu/entries/justice-virtue/>

<sup>16</sup> Az Európai Unió szomszédságában című II. Nemzetközi Szakmai Konferencia előadásából : Ungváry Zrínyi Imre: *A politikai pluralizmus és az értékválasztások sokfélesége*. Ld.: <http://mek.oszk.hu/02000/02002/02002.htm#b13>

közösség. Nézete szerint épp a személyek tiszteletben tartása érdekében kérdőjelezhető meg az állam semlegessége a jó életéről alkotott felfogások esetén.<sup>17</sup>

Felfogásával egyfajta arisztotelizmust éleszt újjá. Igazságosságát Arisztotelész „jó élet”-ről vallott etikai nézetéből vezeti le, mondhatni meggyőzően lép fel „az antik filozófus modern tolmácsaként.”<sup>18</sup> Sandel az igazságosságot az antik „mindenkinek megadni, ami jár” elgondolással azonosulva, valamint az érdem fogalmának kitüntetett jelleget adva erényként (is) megjeleníti. Arisztotelészhez hasonlóan úgy véli, hogy az igazságosságról nem lehet magányosan gondolkodni. Mint fogalmaz: „az igazságosság nem magányos tevékenység, és az erkölcsi mérlegelés nem magányos foglalatosság, hanem nyilvános, közösségi cselekvés (...) tehát az igazságosság jelentését, vagy azt, hogyan élünk helyes életet, nem fedezhetjük fel pusztán önelemzés, bölcselkedés révén.”<sup>19</sup> Céljaink értelme és jelentősége, közös létünk minősége és jellege összekapcsolódik az igazságossággal, amely cél érdekében együtt kell gondolkodnunk a jó élet jelentéséről. Sandel elgondolása szerint az igazságos társadalom mindig erős közösségi érzést követel.<sup>20</sup> Az érintettek morális értékelését nem lehet figyelmen kívül hagyni, amiből következik, hogy erkölcsi értékelésink a közre tartoznak, meggyőződéseinket nem tekinthetjük privát szférán belül tartandónak.

Kommunitáriusként a tevékeny és értékorientált közjó politikáját vallva erőteljes a hiányérzete, miszerint a közösségeket érintő erkölcsi kérdések megvitatása kiveszett a közbeszédből. Ezeknek a nyílt társadalmi vitáknak szükségességét már kezdeti műveiben is erősen hangsúlyozta.<sup>21</sup> Legfőbb projektje, hogy a különböző morális értékeket nyíltan vállaló társadalmi viták visszakерüljenek a politikába, ugyanis meggyőződése szerint csak ezzel lehet a közjó politikáját elérni.

Sandel – ugyancsak arisztotelészi hagyomány – a politikát a jó élet megkerülhetetlen elemének tartja. A törvények rögzítik a helyes szokásokat, elősegítik a jellem fejlődését, ami lehetővé teszi, hogy az állampolgári erények felé haladjunk. Ennek lényeges eszköze többek között az állampolgári nevelés. Elmélete szerint az igazságos társadalom hangsúlyos és erőteljes közösségi érzést követel, melyben meg kell találni annak módját, hogy a társadalom tagjai elköteleződjenek a közös jó ügye iránt. Sandel nézete szerint ezért nem tartható az erkölcsi kérdésekben semleges állam felfogása, mert téves az erkölcsi nézeteinket a magánszférán belül tartandónak ítélni. Nem lehet az egyént a közösségből kiragadva kezelni. Mivel nincs elszigetelt egyén, így nem lehet úgy gondolkodni, hogy közben ne gondolkodnánk arról, ami a közösség számára jó.

Sandel nem győzi hangsúlyozni az értelmes közéleti, politikai diskurzusok jelentőségét, amivel szükséges élnünk. Az állampolgárok élete megteremti annak a lehetőségét, hogy morális

<sup>17</sup>Michael J. Sandel (2012) *Mi az igazságos... és mi nem? A helyes cselekvés elmélete és gyakorlata*, (Budapest, Corvina Kiadó.) 130–132, 150–154.

<sup>18</sup> Incite Culture&Critic, The critical site of Pázmány Péter Catholic University, Borbáth Endre: *Világnézeti és morális vitákkal a közjó nyomában*, 2012.szeptember 10, Ld.:<http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1579>

<sup>19</sup> Sandel (2012) 45.

<sup>20</sup> Sandel újabb írásaiban (*What money can't buy*) erkölcsi vizsgálódását más területekre is kiterjeszti. Gondolatmenete bővebben:

Ld.:[https://philosophynow.org/issues/98/What\\_Money\\_Cant\\_Buy\\_The\\_Moral\\_Limits\\_of\\_Markets\\_by\\_Michael\\_Sandel](https://philosophynow.org/issues/98/What_Money_Cant_Buy_The_Moral_Limits_of_Markets_by_Michael_Sandel)

Továbbá Michael Sandel (2012) *What money can't buy. The Moral Limits of Markets*, New York, Farrar, Strauss and Giroux.

<sup>21</sup> Ld. Michael Sandel (1982) *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge, Cambridge University Press. Magyar nyelven részletekben olvasható Ld.: Pap Milán: *A közjó nyomában. Michael Sandel politikai filozófiája*, Ld.:[http://www.academia.edu/1815429/A\\_k%C3%B6zj%C3%B3\\_nyom%C3%A1ban\\_Michael\\_Sandel\\_politikai\\_filoz%C3%B3fi%C3%A1ja\\_In\\_search\\_of\\_common\\_good\\_The\\_political\\_philosophy\\_of\\_Michael\\_Sandel](http://www.academia.edu/1815429/A_k%C3%B6zj%C3%B3_nyom%C3%A1ban_Michael_Sandel_politikai_filoz%C3%B3fi%C3%A1ja_In_search_of_common_good_The_political_philosophy_of_Michael_Sandel)

elköteleződéseknek hangot adva „éljünk az eszmecserére és gyakorlati bölcsességre való képességünkkel.”<sup>22</sup> A gyakorlati okosságnak – phronészisz – roppant nagy a jelentősége.<sup>23</sup> Sandel ezzel rámutat Arisztotelész *Politikáiban* megfogalmazott elvére, mely szerint a politika célja a jó jellem és a jó állampolgárok formálása. Az igazságosságról szóló értelmes politikai viták során, amely diskurzusok óhatatlanul a jó életről is szólnak, meg kell határozni „melyik életmód a legkívánatosabb. Ha ugyanis ez bizonytalan, akkor az is bizonytalan, melyik a legjobb alkotmány.”<sup>24</sup>

## II. Egyén és közösség

### 1. A sorrend felcserélése

Az angolszász politikai filozófiai gondolkodás talán legintenzívebb csatáját két markáns ideológia vívja. Az egyik oldalon a liberális egalitáriusok az egyenlőség és semlegesség talaján hirdetvén az igazságosságot, másik oldalon a közösségelvűek az értékorientált társadalmi viták ringjében propagálják a közjó politikáját. Sandel ugyan elismerően beszél a liberális egalitarizmust valló rawlsi nézetről, ám nem fogadja el Rawls kanti rendszeren nyugvó igazságosság elméletet, mely szerint a politikai erkölcs egyik legfontosabb alapértéke az egyenlőség. Sandel elutasítja a rawls-i modellből megrajzolható magányos, elszigetelt cselekvő felfogását. Az egyént társadalmilag mélyen beágyazott kontextusban értelmezi, kultúrájától és társadalmi környezetétől elválaszthatatlannak tekinti. Arisztotelianus módon érvelve azt állítja, hogy „az egyén nem áll egyedül, nem kizárólag saját cselekedeteiért felel, élete csak egy közösség életének részeként nyerhet erkölcsi értelmet”.<sup>25</sup> Az egyén élete a felelősség megállapításakor nem választható el a közösség életétől. Mint később látni fogjuk, ennek a tézisnek a fenntarthatósága Sandel egyik legkomolyabb kihívása.

Ezen túlmenően kommunikatívus kritikájának célkeresztjében bírálja a rawls-i rendszert, amely azt hirdeti, hogy az állam akkor igazságos, ha morális és vallási kérdésekben semleges. Rawls azt vallja, hogy az igazságosság megelőzi a jó életéről való gondolkodást, míg Sandel Arisztotelészre alapozva ennek fordítottja mellett érvel, azaz nincs igazságosság a jó életéről való gondolkodás nélkül. Tehát épp fordított a helyzet: a jóról való gondolkodás előzi meg az igazságosságot. Mindennek kulcsfontosságú színtere a közéleti vita – állítja Sandel –, ami abban nyer értelmet, hogy a morális elköteleződéseknek hangot adva elkerüljük az értéksemlegességet.

Az elmondottakból látható, s erre koncentráltam, hogy az igazságosság-felfogások küzdőterén a két modell egy sorrendiségben megjelenő mozzanat eredményeképp radikálisan különbözik. Azt is igyekeztem bemutatni, hogy valójában erre alapozza Sandel Rawls rendszerének kritikáját. Az eltérések kiinduló elemét képezi az eltérő történeti szerzők eltérő hagyománya, melyre felfogásuk épül. Sandel arisztotelészi hagyományokat követve elválaszthatatlannak tartja a jó jogot és alkotmányt a jó életéről való gondolkodástól. Ennek szellemében az állam erkölcsi semlegességével szemben tör lándzsát, komoly kihívást vállalva, s álláspontom szerint némi kidolgozatlanságot hagyva az értékek melletti elköteleződés módját-mikéntjét illetően.

---

<sup>22</sup> Sandel (2012) 233.

<sup>23</sup> Arisztotelész a gyakorlati okosság erényét kifejti Ld.: Arisztotelész (1984) *Nikomakhoszi Etika*, Budapest, Európa Könyvkiadó 1140a–b

<sup>24</sup> Arisztotelész (1984) 1323a.

<sup>25</sup> Sandel (2012) 12.



## 2. A politika ringjében lehang a tudatlanság fátyla

Sandel alapvető célkitűzése, hogy „visszaeressze a morált a politika ringjébe”.<sup>26</sup> Mint említettem, hangsúlyt kap a gyakorlati bölcsesség gyakorlása, a phronészis. A vitát fel kell vállalni akkor is, ha az a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság miatt kockázatos. Sandel meggyőződése, hogy az ember helyes mérlegelési képessége megbirkózik ezzel a kockázattal.<sup>27</sup> Példát mutatva ezeknek a nyílt vitáknak, diskurzusoknak maguk a kommunikatívus gondolkodók is aktív résztvevői.<sup>28</sup> Sandel nem tud eltekinteni a morális elköteleződéseket vállaló közéleti viták fenntartásától. A rawlsi rendszer épp ennek hiánya miatt szorul korrekcióra.<sup>29</sup>

Sandel Rawlst érintő legfőbb kritikája, hogy az az egyént magányosan, a társadalmi kontextusból kiragadva, a közös jó elérését figyelmen kívül hagyva rajzolja meg. Úgy vázol jól berendezett igazságos társadalmat, hogy nem számol az erény vagy az érdem személyes fogalmaival. Rawls ugyanis olyan, a közösségtől független személyeket tesz meg elméletének szereplőivé, akik – a sandeli modellel ellentétben – csupán racionális választásra való képességük révén rendelkeznek jogokkal. Ennek értelmében a társadalom csupán ezen racionális képességek okán, nem pedig a személyes, történelemben és társadalmi kontextusban értelmezhető erények miatt nevezhető társadalomnak.

Sandel szerint – mint látható – azért nem lehetünk erkölcsi kérdésekben semlegesek, mert az ember élete nem választható el társadalomba ágyazott lététől. Az emberi élet csak egy közösség életének részeként nyerhet erkölcsi tartalmat. Szimbiotikusabb viszonyban élünk a közösséggel, mint ahogy azt Rawls rendszeréből kiolvashatónak véli. Sandel eszményi személye mélyen egybeolvad morális céljaival, melyekről nem lehet leválasztani. Nincs igazságosság a jó életről való gondolkodás nélkül, így a jóról való gondolkodás megelőzi az igazságosságot.

Rawls elmélete nem igényli morális meggyőződéseink megvitatását vagy épp megkérdőjelezését. A semlegesség és egyenlőség talaján mindenkit el kell fogadni olyannak, amilyen. Sőt, elköteleződéseinket, melyeket magunkkal hozunk, jobb, ha megtartjuk „magunkon belül”. Álláspontja szerint erkölcsi életünk, meggyőződésünk kívül esik az igazságosság dimenzióján. A „tudatlanság fátyla” mögött létrejövő igazságosság megelőzi a jó életről való gondolkodást.

Bizonyos, hogy Rawls az igazságosság meghatározása esetén nem hivatkozik érdemre, ha pedig említi, negatív értelemben teszi, mivel az ő rendszerében az elosztás alapját a szükséglet adja. Mindezt az indokolja, hogy számára – a második rawlsi alapelv szerint – az egyenlőtlenség akkor igazságos, ha a társadalom hátrányos helyzetben lévő tagjai kárpótlással előnyhöz jutnak. Ezzel szemben Arisztotelész és Sandel modelljében az érdemnek kitüntetett

<sup>26</sup>Jankovics Márton: *Az igazságosság anatómiája*, Holmi, XXV. évfolyam 10. szám, 2013. október Ld.: [http://epa.oszk.hu/01000/01050/00118/pdf/EPA01050\\_holmi\\_2013\\_10\\_1337-1340.pdf](http://epa.oszk.hu/01000/01050/00118/pdf/EPA01050_holmi_2013_10_1337-1340.pdf)

<sup>27</sup>A phronészis, prudentia mint erény több gondolkodó nézetén keresztül való részletesen feldolgozása bővebben: André Comte Sponville (2005) *Kis könyv a nagy erényekről*, Budapest, Osiris Kiadó, 42–51.

<sup>28</sup>Hogyinszki Éva: (2008.06.11.) *A közösség-elvű társadalomkritika lehetőségei* (doktori értekezés) Debreceni Egyetem elektronikus archívum, Ld.:

[https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5772/Hogyinszki\\_Eva\\_ertekezes.pdf?sequence=6&isAllowed=y](https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5772/Hogyinszki_Eva_ertekezes.pdf?sequence=6&isAllowed=y)

<sup>29</sup>Rawls későbbi írásaiban a társadalmi viták nélkülözésén némileg már változtat, sőt figyelmet is szentel neki, jelen dolgozatomban erről nem teszek részletes elemzést. A kései Rawls ezen irányú gondolatai többek között Ld.: John Rawls (1996) *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press, magyarul olvasható John Rawls (2008) *A népek joga – Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*, Budapest L'Hartmann

szerepe van. Ez az igazságos elosztás alapszempontja. Így látja ezt MacIntyre is (1999), aki arisztotelészi szellemben a következőképp fogalmaz: „az érdem fogalma csak az olyan közösség nyújtotta kontextuson belül ismerős, amelynek elsődleges kötőelemét az ember számára és annak a közösségnek a számára való jó közös értelmezése jelenti, amelyben az egyének az utóbbi jóra hivatkozva határozzák meg elsődleges érdekeiket”.<sup>30</sup> Az érdem eszerint hozzájárulás a közjót szolgáló közös feladatok elvégzéséhez. Ez pedig megegyezik mind Arisztotelész, mind Sandel azon nézetével, hogy az ember létezni és jó életet élni csak társadalomban képes, és az egyéni jónak a közjó a célja és az értelme. Ebben a fogalmi hálóban nyer értelmet az igazságosság, ami nem más, mint hogy az ember azt kapja, amit megérdemel.

### III. A semlegességelvű állam kérdőjelei

#### 1. A jó élet

Mint fentebb foglalmaztam, Rawls és Sandel vitáját azok az elméletek képezik, melyek az igazságosságot a jó élet egy nézetéből vezetik le. Sandel rendszerének megértéséhez azonban Arisztotelészig kell visszatekinteni, akinek etikai és állambölcséleti művei elválaszthatatlanok a jó fogalmától. Etikáiban – dolgozatomban a *Nikomakhoszi Etikára*, szűkebben annak ötödik könyvére fókuszálva – a jó életet, *Politikájában* a közjó kérdését fejtegette. Heller Ágnes szerint az Arisztotelész három etikája közül a *Nikomakhoszi Etika* (1987) az, melyet a kutatók valóban Arisztotelész által írtak vélik, továbbá ezt az etikát Arisztotelész a *Politika* (1984) előtanulmányának szánta. Nézeteit a későbbiekben – az etikát és politikát összefűzve – a *Politikában* folytatta.<sup>31</sup>

A jó életről való gondolkodás Sandel számára is elsődleges, mely felismerés meghatározó része érvelésének. Ez visszavezet bennünket Arisztotelészhez, aki úgy vélte, nincs igazságos társadalom a jó életről való diskurzus nélkül. A *Nikomakhoszi Etika* kezdő kijelentését idézve: „Minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul; tehát helyes az a megállapítás, hogy jó az, amire minden irányul.”<sup>32</sup> Úgy tűnik tehát, hogy az ember – legalábbis morális szabályai mentén – jóra hangolt lény, így természeténél fogva jó életre vágynak.

A *Politika* kezdő soraiban *in medias res* kezdi ennek a témának a tárgyalását. Kijelenti, hogy „az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény.”<sup>33</sup> Az egyik legismertebb Arisztotelész értelmező, Sir David Ross (1996) ezt a gondolatot úgy értékeli, hogy az állam nem egyszerű megegyezés alapján jön létre, hanem alapvetően az emberi természetben gyökerezik. MacIntyre szintén hasonló mód értelmezi ezt az arisztotelészi elvet, azaz a (város)állam az egyedüli olyan politikai forma, melyben az ember erőit teljes mértékben meg tudja valósítani. Emberként létezni és jó életet élni az ember tehát csak társadalomban képes, így Arisztotelész az embert zoon politikon, azaz városállam-alkotó lénynek nevezi, aki természeténél fogva jó életre vágynak. Közösséget alkotó lényként pedig megállapítható, hogy „minden közösség nyilván valami közjó megvalósítására alakult”.<sup>34</sup> Következésképp az államnak, mint minden közösséget magába foglalónak, a legfőbb jóra kell irányulnia.

Ross hangsúlyozza az arisztotelészi filozófia mindent átszövő teleologikus mivoltát, mely alól a jó vagy igazságosság fogalmak sem kivételek. Mindennek a világon – akár élőlény, akár

<sup>30</sup> MacIntyre (1999) 335.

<sup>31</sup> Heller Ágnes (2016) *A filozófia rövid története golyáknak*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 192.

<sup>32</sup> Arisztotelész (1987) *Nikomakhoszi Etika*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1094a. 5.

<sup>33</sup> Arisztotelész, (1984) 1253a. 73.

<sup>34</sup> Arisztotelész (1984) 1252a. 71.

szerszám, akár közösség – az értelme létezésének céljában lelhető fel.<sup>35</sup> Arisztotelész elfogadja, hogy az ember létezésének célja a jó élet,<sup>36</sup> ezért a jó élet iránti emberi igény magába foglalja, hogy a házépítő jó házat építsen, a zenész jól zenéljen, a politikus jól kormányozzon, az állam jól berendezve jól működjön. Ez az elgondolás pedig szükségessé teszi, hogy az életet szabályozó törvények is jók legyenek. Tehát miképp az élet úgy az állam és az azt szabályozó jog célja is a „jó” kell, hogy legyen.<sup>37</sup> Ha pedig az államnak és a jognak a rendeltetése csakis „jó” lehet, s jó csak akkor lehet, ha igazságos, akkor az állam és a jog elválaszthatatlan az igazságosságtól s ezen keresztül a jótól.

Morális mérlegelésünk az igazságosság elvének működtetését jelenti. Hányszor de hányszor válunk elégedetlenné, mondván: nem azt érdemeltük amit, kaptunk, vagy épp fordítva: örömtelivé leszünk egy érdemtelen helyzettől. Társadalmi lényként mindnyájunkban jelen van valamiféle várakozás, mely alapján igazságosság-dilemmáink mérlegre kerülnek. Bizonyos értékek mellett elköteleződve ítéljük meg egy-egy személyes cselekedet, szituáció, társadalmi vagy állami döntés igazságosságát, ami ennek fényében elválaszthatatlan a jótól.

## 2. Adni vagy nem elvenni

Az állam és a jog erkölcsi tartalma összefoglalható a közjó és az igazságosság eszméjében.<sup>38</sup> Mint fentebb említettem, az antikvitás óta legelterjedtebb nézet szerint az igazságosság abban áll, hogy mindenkinek megadjuk, ami megilleti, ami neki jár, amihez joga van, vagy amit megérdemel. Ez az igazságosság-nézet utalhat egyéni cselekedetekre, jogi és politikai rend vagy lelki meggyőződés formáira egyaránt. Ezen túlmenően vizsgálándó – visszautalva MacIntyre-re – a világnézeti keret, melyben megközelítjük az igazságosságot. Ez jól megfigyelhető napjaink jogalkotásának és gyakorlatának kiindulópontját jelentő igazságosság-felfogások esetén. Rawls és Sandel által képviselt modellek megértéséhez szükséges az igazságosság-felfogások ilyen módú tárgyalása.

### *Osztó igazságosság*

Osztó igazságosság szerint az igazságosság abban áll, hogy mindenkinek megadjuk, ami neki jár, amihez joga van, amit megérdemel. Az elv az igazságosság vonatkozásában igen sokrétű módon megjelenik – dolgozatomban egyik vezérfonalának is tekinthető. Eszerint az igazságosság szabályozza, hogy a közösség tagjai között hogyan és milyen szempont alapján osztják el a javakat és a terheket. Az igazságosság-elméletek történetében e felfogásra építette elméletét Platon, Arisztotelész és Aquinói Szt. Tamás, és ez őrződött meg – ugyan módosult tartalommal – a „társadalmi igazságosság” modern elméleteiben is.<sup>39</sup>

Mivel a sandel-i modellel erre épül, indokolt némileg elidőzni ennél a pontnál. Heller Ágnes (2016) szerint, Arisztotelész *Nikomachoszi Etika* ötödik könyve az igazságosságról szólva az etika egyik legtöbbet elemzett műve, és a hagyományos igazságosság elemzések közül napjainkig perdöntő lehet. Arisztotelész az igazságosság legfontosabb jegyének tartotta, hogy

<sup>35</sup> Sir David Ross (19996) *Arisztotelész*, Budapest, Osiris Kiadó, 305.

<sup>36</sup> Arisztotelész bőven fejti ki a különböző életformák szerinti jó élet meghatározást Ld.: Arisztotelész (1987) 1095b – 1096a. 9–11.

<sup>37</sup> Andrassy György (2008) *Filozófia és jogász etika*, Pécs, tankönyv, PTE-ÁJK, 139.

<sup>38</sup> Andrassy (2008) 143.

<sup>39</sup> Takács Péter (2011–12) *Jog és igazságosság (egyetemi jegyzet)* Ld.:

[http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogbolcseleti/tansegdletek/2011-12/2011-12-2/takacs\\_p\\_-\\_jog\\_s\\_igazsgoss.pdf](http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogbolcseleti/tansegdletek/2011-12/2011-12-2/takacs_p_-_jog_s_igazsgoss.pdf)

nem önmagunkhoz, hanem másokhoz való viszonyunkban valósul meg. Ennek két lényeges szintje az egyéni és a közösségi szint. Egyéni szinten az igazságosság alatt cselekvéseink attribútuma értendő – ahol az erények kapnak főszerepet –, míg közösségi szinten a kölcsönös társadalmi együttműködést érti igazságosságon, azokat a szabályokat, melyek hozzájárulnak a közösségi együttélés helyes rendjének kialakításához. Az igazságosság fogalmán belül megkülönböztette az általános és részleges, ez utóbbin belül pedig az osztó és a kiigazító igazságosságot. Arisztotelész számára e két fogalom összefügg, hiszen – amint a *Politikában* írta – azt mindenki elismeri, hogy az igazságosság valamiféle egyenlőség, ám abban, hogy miféle, az emberek nem szoktak egyetérteni.<sup>40</sup>

Az arisztotelészi felosztásban a részleges igazságosság az anyagi javak szétosztásában nyilvánul meg, míg az általános igazságosság – melyet Arisztotelész tökéletes erénynek nevez – másokkal való viszonyban. Legmagasabb rendű és tökéletes erény, mert az erény gyakorlati megvalósítását jelenti, melyet az ember nemcsak önmagával, hanem másokkal való viszonyában gyakorol. Ahogy Arisztotelész fogalmaz: jóformán ez az egyetlen erény mely másokhoz való viszonyunkban nyilvánul meg. Az így értelmezett igazságosság nem része az erénynek, hanem maga a teljes erény. Közlöségi viszonyainkban mutatkozik meg igazságosságunk mind önmagunkkal, mind másokkal szemben.<sup>41</sup>

A semlegesség ezen a ponton nehezen lesz védhető. Osztani és kiigazítani, törekedvén az egyenlőségre, a másokhoz való helyes viszonyt kialakítani kizárólag valamilyen jónak elfogadott eszmény fényében lehetséges.

### *Kölcsönös igazságosság*

A kölcsönös igazságosság gyakorlatilag az osztó igazságosság ellentéte. Ebben a felfogásban az igazságosság abban áll, hogy a javak és terhek valamilyen módon már rendezett megosztási rendje legyen elfogadva, jogszerűen elismerve és védve. A rendhagyó liberális igazságosság-elméletek kölcsönös szerkezetűek, ez látható a Rawls-i modell esetén is.

Az osztó és a kölcsönös igazságosság abban is egymás ellentéte, hogy míg az előbbi szerint az igazságossághoz elsősorban adni kell – azaz mindenkinek megadni, amit érdemel, ami neki jár –, addig a kölcsönös jelleg szerint az igazságos törvény az, ami nem vesz el. Ilyen típusú modellt dolgozott ki többek között Thomas Hobbes, David Hume, mostanság pedig ez jelenti a liberális igazságosság-elméletek kiindulópontját.<sup>42</sup> Ennek az igazságosság-formának lesz majd kortárs továbbgondolója Rawls az általa fényjelzett egalitarizmus elmélettel.

A kérdés adódik: lehetséges-e valamely elosztási rend igazságos elismerése és védelme a jó egy elfogadott eszménye nélkül? A kölcsönösség arányának rögzítése, konkrét esetekre vonatkoztatott mibenlétének meghatározása egy semleges állam működtetésével vajon kivitelezhető-e?

<sup>40</sup> Egresi Katalin – Pongrácz Alex – Szigeti Péter – Takács Péter (2016) *Államelmélet*, Győr, SZE DF ÁJK – Jogelméleti tanszék, tankönyv, 27. Ld.: [jet.sze.hu/downloadmanager/download/nohtml/1/id/19653/m/3988](http://jet.sze.hu/downloadmanager/download/nohtml/1/id/19653/m/3988)

<sup>41</sup> Arisztotelész (1987) 1129b–1130a, 123–124.

<sup>42</sup> Lásd az alábbiakat: [http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogbolcseleti/tansegdletek/2011-12/2011-12-2/takcs\\_p\\_-\\_jog\\_s\\_igazsgossag.pdf](http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogbolcseleti/tansegdletek/2011-12/2011-12-2/takcs_p_-_jog_s_igazsgossag.pdf)

### 3. A semleges állam ellentmond az igazságosságnak

A semlegesség elve eredetileg a vallási semlegesség elvéként jelent meg, csak később terjedt ki egyéb más területre.<sup>43</sup> Az állam bizonyos tekintetben való semlegessége sok esetben olyan területek, tartalmi elemek vizsgálatát jelenti, mint például az állam hogy viszonyuljon a hagyományosan elfogadott házasság helyébe lépő együttéléshez, a szexualitás különféle formáihoz, de ide tartozik például az abortusz vagy eutanázia megvitatása is.

Az állam semlegességének eszméje a 16–17. századig vezethető vissza, noha az elképzelés, ami azt hirdeti, hogy a makulátlan állam némely tekintetben semleges kell, hogy legyen, aránylag nem régóta fogalmazódott meg.<sup>44</sup> A liberális eszmerendszerben jóval nagyobb mértékben kívánatos a semleges állam, mint egyéb más nézetekben.<sup>45</sup> Elsősorban Rawls nagy hatású művének köszönhetően az állam világnézeti semlegességének követelménye „új igényként jelent”<sup>46</sup> meg a politikai filozófiában. Jóllehet Rawls több nagyhatású művet írt, ám az egyenlőség és semlegesség elvét valló modell és a közjó politikáját hirdetők között feszülő ellentét bemutatására Sandel a legszemléltetőbb alapnak az Igazságosság elméletét (1971) tekinti.

Ismételjük meg az antikvitásból örökölt, de napjainkban is számtalan esetben felbukkanó nézetet: „mindenki azt kapja, amit megérdemel, ami neki jár”. Rögzítsük az ellentmondás vázát! i) Ha hajlunk azon értelmezés felé, hogy az igazságosságot összekapcsoljuk valamiféle mérce alkalmazásával – melynek alapján kiderül, kinek mi jár, és mit érdemel – akkor helyt adunk Arisztotelész és Sandel felfogásának. ii) Ez esetben azonban azt is el kell fogadnunk, hogy Rawls egalitárius elméletéből fakadó semleges állam képe ellentmond az igazságosságnak.<sup>47</sup> Igazságosságról ugyanis Sandel atisztotelészi érve alapján csak akkor beszélünk, ha annak középpontjában a közjó áll, ami a közös életgyakorlásban valósul meg, ami nem az egyén számára, hanem az őket magába foglaló közösség számára jó.

A liberális egalitáriusok szerint mindenki szabadon azt tesz, ami neki jó, addig, amíg másoknak ezzel nem árt. Rawls számára – kanti alapon – az olyan igazságosság elméletek, amelyek a jó élet valamely koncepcióján alapulnak, ellentétben állnak a szabadsággal. Azok az államok, amelyek az erényt igyekeznek előmozdítani, eleve rákényszerítik az értékeiket másokra, nem tisztelik az egyénekben a független lényt, aki képes arra, hogy céljait önként kiválassza. Szabadon cselekedni kanti felfogásban azt jelenti, hogy az ember a saját maga által elfogadott törvénnyel összhangban cselekszik – nem pedig valamilyen társadalmi diktátum, előírás alapján. Az ember tiszteletre méltó, racionális lényként képes a gondolkodásra, így autonóm módon szabadon cselekedhet és választhat. Ebből úgy tűnik, hogy a szabadon választó ember és a semleges állam kéz a kézben járnak.<sup>48</sup> Mivel szabadok és függetlenek vagyunk, ezért olyan jogi keretekre van szükségünk, melyek a célok tekintetében semlegesek és nem hajlandók állást foglalni az erkölcsi és vallási kérdésekben, meghagyva a lehetőséget az

<sup>43</sup> Fundamentum, Az emberi jogok folyóirata. Ezt a tanulmányt Kis János az Oxford Encyclopedia of Constitutional Law számára írt, *Az állam semlegessége* című, 1997-ben az Atlantisz Kiadónál megjelent könyvének címadó fejezetének gondolatait folytatja. Ld.: <http://www.fundamentum.hu/vallasszabadsag/cikk/az-allam-semlegessege-ujabb-nekifutas>

<sup>44</sup> Kis János (1997) *Az állam semlegessége*, Budapest Atlantisz Kiadó, 72–80.

<sup>45</sup> Huoranszki Ferenc: *Mivel nem azonos a semlegesség?* Politikatudományi szemle. 1993.3. szám 124–128. Ld.: [http://www.poltudszemle.hu/pdf/1993/1993\\_3/allam.pdf](http://www.poltudszemle.hu/pdf/1993/1993_3/allam.pdf)

<sup>46</sup> Egresi – Pongrácz– Szigeti – Takács (2016) 117.

<sup>47</sup> Tallár Ferenc, *Az igazságosság „kísiklatása”* Beszélő folyóirat 7. évfolyam /7. szám.

Ld.: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-igazsagossag-%E2%80%99Ekisiklatasa%E2%80%99D>

<sup>48</sup> Sandel (2012) 252.

állampolgároknak, hogy értékeiket maguk válasszák meg. No de hogyan lehet igazságos egy olyan berendezkedés, amely eltekint a közjó előmozdításától, miféle szabadság az, amely nem állít kritériumot az egyéni és a közös jó összehangolására – hangzik Sandel bírálata.

#### 4. A jó és a helyes céltani sorrendje

Mint említettem, a két nézet különbözőségének fő motívuma az „én” a „jó” és a „társadalom” közötti viszony, céltani sorrend meghatározása. Rawls szerint a helyes megelőzi a jót. Érvelése a helyes elsőbbsége mellett azt a meggyőződést tükrözi, hogy „az erkölcsi személy az, aki maga választotta céljait.”<sup>49</sup> Erkölcsi lényként nem céljaink határoznak meg bennünket, hanem épp fordítva, mi határozzuk meg a célokat, mibenlétünk alapja a célok megválasztására való képességünk. Valódi természetünket és céljainkat az általunk választott társadalmi együttélést szabályozási-jogi keret tükrözi, s mindezt céljainktól elvonatkoztatott módon választottuk. Az „én” ugyanis elsődleges a céljához képest – mondja Rawls –, tehát meg kell fordítanunk a helyesnek és a jónak a céltani elméletek által felállított sorrendjét, és látnunk kell, hogy a helyes az elsődleges.<sup>50</sup> Az a meggyőződés, hogy az igazságossághoz szükséges a semlegesség azt az elgondolást szemlélteti, hogy az emberek szabadon, elsődleges erkölcsi kötelekektől mentesen választhanak.

Sandel ezt nem fogadja el, mert szerint nincs igazságosság a jó életről való gondolkodás nélkül, így például a jóról való gondolkodás megelőzi a helyeset magába foglaló jogot. Úgy véli, a semlegességet célul kitűző igazságosság elméletek ugyan rendkívül vonzóak, mert azzal a reménnyel kecsegtetnek, hogy a politika és a jog képesek elkerülni, hogy vallási erkölcsi vitákba keveredjenek, melyekben a plurális társadalmak igencsak bővelkednek, ám felfogás téves – állítja Sandel. Esetenként lehet csupán jogainkat és kötelezettségeinket meghatározni anélkül, hogy lényeges erkölcsi kérdésbe ne ütköznénk. Sandel a kulturált viták mellett érvel, melyet a közéletben újra erőteljessé kell tenni. Az efféle tartalmi vita inspirálóbb a demokrácia megerősítésében, mint a semlegesség talaján ideaként lebegő „tudatlanság fátyla”.

#### IV. A nyilvános viták precedens típusú alkalmazása

Dolgozatomban Rawls és Sandel által képviselt politikafilozófiai modell és annak igazságosság értelmezésének egy szűk metszetét vizsgáltam, történeti szálakat felmutatva. Fókuszban az igazságosság, a közjó és a semlegesség fogalmai, ezek összefüggései, feltételei álltak. Jóllehet a két nagy politikafilozófiai rendszer vitája mögött meghúzódó meggyőződések határvonala lényegesen árnyaltabb, mint azt dolgozatomban megjeleníthettem, ám célom a különbségek előtérbe állítása volt, s nem az ellentmondások feloldása. Nem vállalkoztam többre, mint a két modell központi irányelveinek ütköztetése, melyből jól látható, Sandel számára miért nem kielégítő Rawls „hipotetikus megállapodásokon” alapuló rendszere, mely formális kiindulási helyzetet feltételez, amit a semlegesség, az abszolút egyenlőség és a teljes, a konkrét helyzetismeretre vonatkozó tudatlanság jellemez.

Megfontolandónak vélem Sandel érvelését, mely a következő dilemmát vetíti elénk: vajon a tartalmi, az egyedi célok tekintetében teljesen kiüresített helyes eszméje, vagy a közjó nevében minden lehetséges jó célt szem előtt tartó rend mellett érdemes elköteleződnünk? Sandel gyakorlati elvei ráirányítják a figyelmet arra a praktikus megfontolásra, miszerint a semlegesség meddővé teszi a politikai közösségek alapjait, ugyanis az emberek sokaságát az

<sup>49</sup> Rawls (1997) 561.

<sup>50</sup> Sandel (2012) 254. im.:Rawls (1997) 560.

formálja közösséggé, ha a politika olyan közjóról szól, melynek tárgya az igazságosság. Amikor több életforma együttesen van jelen, ott az igazságosságnak ellentmond a meggyőződés tekintetében semlegességet vállaló állam, hisz a gyakorlatban szembe kell nézni a különbözőségekkel, melyek morális alapokon nyugszanak.

Két, egymást kizáró belátást kell egyidejűleg fenntartani. a) Egyrészt szükséges elköteleződnünk valamiféle formalizmus mellett, mert a jövőbeni, új jelenségek iránti nyitottság épp azt jelenti, hogy a még ismeretlen tartalmak is helyet kaphatnak egy helyesen és jól felépített társadalmi rendben. b) Másrészt nem léphetünk túl a valóságos társadalom határain, hiszen minden eszmét képvisel valaki, csakis működő elveket ítéltünk meg, felelősséget vállalni konkrétumokban megnyilvánuló tettek iránt lehet.

Jóllehet Sandel nem fogalmaz meg sarkos téziseket, és kevésbé tud elszámolni azzal, hogy vallási, erkölcsi, világnézeti és megannyi nézet alapján megosztott társadalmakban vajon mely erőket, értékeket, meggyőződéseket priorizálja az állam, és melyeket kevésbé. De az biztos – véli Sandel – hogy az ember elválaszthatatlan moralitásától, meggyőződéseitől, és sokkal mélyebben ágyazódnak be az őt körülvevő szűkebb és tágabb közösségbe, mint azt az egalitárius Rawls feltételezi. A kényes témákat felvetni merő politikai viták értelmét pontosan elköteleződéseink felfedése adja. Ezért a semlegességet hirdető, ám ezzel félrevezető „tudatlanság” elkerülése helyett az erkölcsi alapú részvétel politikája teremthet igazságos társadalmat, mely éppen a vitáiban, annak porondján lehet képes megbirkózni az elkerülhetetlenül felmerülő nézeteltérésekkel.

Bizonyos, hogy Sandel több kérdést is megválaszolatlanul hagy, pontosan nem írja le, hogy valójában hogyan is működik a közjón alapuló közösségelvű társadalom. Kritikusaik a kommunitarista modell több elemét is patikamérlegre teszik. Célkeresztben a lételemként propagált politikai viták állnak, melyek megdönthetetlen eredményt ugyan nem produkálnak, ám a problémák egyetemes diskurzusaként azért mindenképpen minősíthetők.<sup>51</sup>

Meglátásom szerint – s a jövőben ezt a javaslatomat kívánom részletesen kidolgozni – ezen emblematisz viták keretfeltételeit és módszertanát párhuzamba lehet állítani az angolszász jogrendszerben alkalmazott precedens eljárásrend modelljével. Úgy vélem, megadható a közéleti viták eredményeinek precedens módú elismerése és érvényre juttatásának módja.<sup>52</sup> A közösség tagjai, az intézmények és a politika szféra közötti problémák megvitatásának és a kritikai mérlegelésnek szélesebb teret adva a közös döntések és eredmények precedens értékű elismerése hatékony szerepet kaphatna a kommunitárius modellben. Ez az elgondolás egyrészt a) eleget tesz a változó életkörülményekhez és erkölcsi értékekhez való alkalmazkodás, azaz az előbb említett nyitottság kívánalmának, melyet sok esetben a jog rugalmatlansága ellehetetlenít. Másrészt b) a precedens értékű közvita a jelenben mindig konkrét és valóságos, s ugyanilyen korábbi, precedens értékű eredményekre utal vissza, azaz nem kell feladnunk a valóságos társadalom melletti elköteleződésünket. Ahogyan a szűken értelmezett precedens voltaképpen a jogszabályt pótolja, úgy a szűken értelmezett társadalmi vita a még működésbe nem lépett elvet pótolja, s ekkor, a vitában az államnak korántsem kell semlegességet vállalnia.

<sup>51</sup> Napjaink kritikusai közül például Roger Scruton: *Kommunitárius álmok*, Századvég, 2005/35.

<sup>52</sup> Elgondolásomnál a precedensjoggal kapcsolatos értekezésre hagytam. Dr. Kovács Virág: *Precedens jog az európai bíróság gyakorlatában*. Ld.: <http://jesz.ajk.elte.hu/kovacs4.html>

## Bibliográfia

- ANDRÁSSY György (2008) *Filozófia és jogászj etika*, Pécs, tankönyv, PTE-ÁJK.
- ARISZTOTELÉSZ (1987) *Nikomakhoszi etika*, Budapest, Európa Könyvkiadó.
- ARISZTOTELÉSZ (1984) *Politika*, (2. kiadás) Budapest, Gondolat Kiadó.
- HELLER Ágnes (2016) *A filozófia rövid története gólyáknak*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- HORKAY HÖRCHER Ferenc (2002) *Közösségelvű politikai filozófiák*, Budapest, Századvég Kiadó.
- KIS János (1997) *Az állam semlegessége*, Budapest Atlantisz Kiadó.
- MACINTYRE, Alasdair (1999) *Az erény nyomában*, Budapest, Osiris Kiadó.
- ROSS, Sir David (1996) *Arisztotelész* Budapest, Osiris Kiadó.
- RAWLS, John (1997) *Az igazságosság elmélete* Budapest, Osiris Kiadó.
- RAWLS, John (2008) *A népek joga – Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*, Budapest L'Hartmann.
- RAWLS, John (1996) *Political Liberalism* New York: Columbia University Press.
- SANDEL, Michael J. (2012) *Mi az igazságos... és mi nem? A helyes cselekvés elmélete és gyakorlata*, Budapest, Corvina Kiadó.
- SANDEL, Michael J. (2012) *What money can't buy. The Moral Limits of Markets*, New York, Farrar, Strauss and Giroux.
- SANDEL, Michael J. (1982) *Liberalism and the Limits of Justice* Cambridge, Cambridge University Press.
- SCRUTON, Roger, *Kommunitárius álmok* Századvég, 2005/35.
- SPONVILLE, André Comte (2005) *Kis könyv a nagy erényekről* Budapest, Osiris Kiadó.
- ZIMMER, Robert (2006) *Filozófusbejáró* Budapest, Helikon Kiadó.

### Internetes hivatkozások:

- BALOGH István: *Az igazságossági elvek megalapozásának és érvényesítésének két koncepciója. (A politikai társadalomelmélet nézőpontjából)* (Tanulmány) Jogelméleti Szemle, 2014/2. szám. <http://jesz.ajk.elte.hu/balogh58.pdf> (online) utolsó megtekintés 2016.10.10.
- BENEDETTI Gábor (2006) *Politika és erkölcs. A liberális demokrácia eszmerendszerének kialakulása*.  
Doktori disszertáció – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,  
[http://doktori.btk.elte.hu/phil/benedetti/benedetti\\_dissz\\_hun.pdf](http://doktori.btk.elte.hu/phil/benedetti/benedetti_dissz_hun.pdf) (online) utolsó megtekintés: 2017.01.10.
- Dr. KOVÁCS Virág: *Precedens jog az európai bíróság gyakorlatában*.  
<http://jesz.ajk.elte.hu/kovacs4.html> (online) utolsó megtekintés: 2016.10.24.
- DOMONKOS Péter: *MacIntyre és Rawls*.  
Holmi folyóirat, 200. októberi szám.  
<http://www.holmi.org/2000/10/domonkos-peter-macintyre-es-rawls>  
(online) utolsó megtekintés: 2017.02.01.
- EGRESI Katalin – PONGRÁCZ Alex – SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter (2016) *Államelmélet*.  
Győr, SZE DF ÁJK –Jogelméleti tanszék, tankönyv.  
[jet.sze.hu/downloadmanager/download/nohtml/1/id/19653/m/3988](http://jet.sze.hu/downloadmanager/download/nohtml/1/id/19653/m/3988) (online)  
utolsó megtekintés: 2016.10.27.
- JANKOVICS Márton: *Az igazságosság anatómiája*.  
Holmi, XXV. évfolyam 10. szám, 2013.október.  
[http://epa.oszk.hu/01000/01050/00118/pdf/EPA01050\\_holmi\\_2013\\_10\\_1337-1340.pdf](http://epa.oszk.hu/01000/01050/00118/pdf/EPA01050_holmi_2013_10_1337-1340.pdf) (online) utolsó megtekintés 2016.10.22.
- Harvard University's justice with Michael Sandel  
<http://www.justiceharvard.org/> (online) utolsó megtekintés 2016.10.24.
- HOGYINSZKI Éva: *A közösség-elvű társadalomkritika lehetőségei*. (doktori értekezés) Debreceni Egyetem elektronikus archívum 2008.06.11.  
[https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5772/Hogyinszki\\_Eva\\_ertekezés.pdf?sequence=6&isAllowed=y](https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5772/Hogyinszki_Eva_ertekezés.pdf?sequence=6&isAllowed=y) (online) utolsó megtekintés: 2016.10.27.
- HUORANSZKI Ferenc: *Mivel nem azonos a semlegesség?*  
Politikatudományi szemle. 1993.3. szám. 124-128.  
[http://www.poltudszemle.hu/pdf/1993/1993\\_3/allam.pdf](http://www.poltudszemle.hu/pdf/1993/1993_3/allam.pdf) (online) utolsó megtekintés: 2016.10.10.
- KARÁCSONY András: (2001.április14.) *Rawls-recepció a német jogfilozófiában*.  
Jogelméleti szemle, Jogelméleti Tanulmányok 2001/2. szám  
<http://jesz.ajk.elte.hu/karacs6.html> (online) utolsó megtekintés: 2016.10.26.
- KEKES John: *Az egalitárizmus tévedései*.  
Nagyvilág, 1997.07-08. <http://www.c3.hu/scripta/nagyvilag/99/0708/17kekes.htm> (online)



utolsó megtekintés: 2017.02.19.

KIS János: *Az állam semlegessége. Újabb nekifutás.*

Fundamentum / 2011. 3. szám. Az emberi jogok folyóirata.

<http://www.fundamentum.hu/vallasszabadsag/cikk/az-allam-semlegessege-ujabb-nekifutas> (online) utolsó megtekintés: 2016.12.29.

Incite Culture&Critic, The critical site of Pázmány Péter Catholic University, Borbáth Endre: *Világnézet és morális vitákkal a közjó nyomában.*

2012.szeptember 10. <http://kuk.btk.ppke.hu/en/node/1579> (online) utolsó megtekintés: 2016.10.25.

PAP Milán: *A közjó lehetséges politikái.*

Politikatudományi Szemle, 2014. XXIII/3. 136-143.

<http://real-j.mtak.hu/989/3/Poltud%20Szemle%202014-3%20nyomdai.pdf> (online) utolsó megtekintés: 2016.10.22.

PAP Milán: *A közjó nyomában. Michael Sandel politikai filozófiája.*

[http://www.academia.edu/1815429/A\\_k%C3%B6zbiz%C3%B3nyom%C3%A1ban\\_Michael\\_Sandel\\_politika\\_i\\_filoz%C3%B3fi%C3%A1ja\\_In\\_search\\_of\\_common\\_good.\\_The\\_political\\_philosophy\\_of\\_Michael\\_Sandel\\_\(online\)](http://www.academia.edu/1815429/A_k%C3%B6zbiz%C3%B3nyom%C3%A1ban_Michael_Sandel_politika_i_filoz%C3%B3fi%C3%A1ja_In_search_of_common_good._The_political_philosophy_of_Michael_Sandel_(online)) utolsó megtekintés: 2016.10.27.

*Philosophy Now: What money can't buy: The moral limits of markets by Michael Sandel.*

[https://philosophynow.org/issues/98/What\\_Money\\_Cant\\_Buy\\_The\\_Moral\\_Limits\\_of\\_Markets\\_by\\_Michael\\_Sandel](https://philosophynow.org/issues/98/What_Money_Cant_Buy_The_Moral_Limits_of_Markets_by_Michael_Sandel) (online) utolsó megtekintés: 2016.10.28.

POGÁTSZA Zoltán: *John Rawls „Az igazságosság elmélete”*.

Új egyenlőség, 2016.12.05. <http://ujegyenloseg.hu/john-rawls-az-igazsagossag-elmelete-liberalis-vagy-socialdemokrata/> (online) utolsó megtekintés: 2017.02.09.

*Stanford Encyclopedia of Philosophy: Communitarianism*

<http://plato.stanford.edu/entries/communitarianism/> (online)

utolsó megtekintés: 2016.10.17.

*Stanford Encyclopedia of Philosophy: Justice as a Virtue.*

<http://plato.stanford.edu/entries/justice-virtue/> (online) utolsó megtekintés: 2016.10.27.

*The Public Philosopher*

<http://www.bbc.co.uk/programmes/b01nmlh2/episodes/downloads> (online)

utolsó megtekintés: 2016.10.10.

TAKÁCS Péter (2011–2012) *Jog és igazságosság.*

[http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogbolcseleti/tansegdelek/2011-12/2011-12-2/takcs\\_p\\_jog\\_s\\_igazgossag.pdf](http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogbolcseleti/tansegdelek/2011-12/2011-12-2/takcs_p_jog_s_igazgossag.pdf) (online) utolsó megtekintés: 2016.10.23.

TALLÁR Ferenc: *Az igazságosság „kisiklatása”*.

Beszélő folyóirat 7. évfolyam /7. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-igazsagossag-%E2%80%99Ekisiklatasa%E2%80%99D> (online) utolsó megtekintés 2016. 10. 27.

TARR Ferenc: *John Rawls politika filozófiai kritikája. A rawlsi igazságosságelméletből fakadó liberális állam kommunikatívus kritikája* – Michael Sandel és Charles Taylor cikkei alapján – 2009.

[http://www.tarrdaniel.com/documents/Filozofia/john\\_rawls.html#\\_ftn4](http://www.tarrdaniel.com/documents/Filozofia/john_rawls.html#_ftn4) (online)

utolsó megtekintés 2017.02.01.

TIKÁSZ Bendegúz: *A népek joga.*

Mindennapi Filozófia ismeretterjesztő portál, 2016. október 9.

<http://mifil.hu/nepek-joga> (online) utolsó megtekintés: 2017.02.10.

UNGVÁRY ZRÍNYI Imre: *A politikai pluralizmus és az értékválasztások sokfélesége.*

<http://mek.oszk.hu/02000/02002/02002.htm#b13> (online) utolsó megtekintés: 2016.10.20.

Varga Ádám Zoltán

### (MI)CSODA ELMÉK

#### AVAGY A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA ETIKAI PERSPEKTÍVÁI\*

Napjainkban a technológiai fejlődés óriási léptékekben halad, mi sem szemlélteti ezt jobban, mint a naponta megjelenő újabb és újabb elektronikai eszközök, az emberek felhasználóvá válása vagy épp a folyamatos függés az elektronikai eszközöktől. Megközelítőleg a XIX. századtól kezdve foglalkoztatja komolyabban az emberiséget a számítógépek fejlődése, térhódítása és esetleges uralma; gondoljunk csak H.G. Wells, Isaac Asimov, Robert A. Heinlein vagy épp Arthur C. Clarke hatalmas sikere műveire. A téma persze számos alkalommal megjelent már a filmvásznon is, olyan alkotásokban, mint Wells regényének adaptációja, a *Világok Harca* (*War of the worlds*), az 1927-es *Metropolis*, az 1968-as Clarke adaptáció, a 2001: *Űrodüsszeia* (2001: *A SpaceOdyssey*), a 80'-as évek derekán a *Terminátor* (*Terminator*), a 90'-es évek végén a *Mátrix* (*The Matrix*), vagy épp a 2014-es év egyik nagysikerű alkotása, a *Transzcendens* (*Transcendence*). Mindezen alkotások, az un. sci-fi műfajának remekei, illetőleg a – viszonylag – kevés egyéb komponenst tartalmazó keresztmetszet egy másik eleme, hogy valamennyi alkotás a gépek emberek feletti uralmát vizionálja. Kétségtelen, hogy egy ilyen katasztrófa bekövetkeztének „szükséges” feltétele legalább egy gondolkodó gép létrehozása. Az erre való törekvést mesterséges intelligencia-kutatásnak nevezzük. Olyan terület ez, mely nem csak az informatika, (és szűkebb értelemben a robotika) a fizika, a matematika, a kognitív pszichológia, stb. kapcsán vet fel nagyon fontos kérdéseket de a filozófia számos diszciplínáját is érinti. A mesterséges intelligencia-kutatás kétséget kizáróan az egyik legérdekesebb és legújabb tudományterület, olyan terület ez, ahol még közel sem válaszoltak meg minden kérdést, fektették le az „alapszabályokat”, stb. épp így a mai fiatal kutatóknak ez (is) egy újabb lehetőség, hogy kora Charles Darwinja, Richard Feynmanje, Nikola Teslája, Albert Einsteinje vagy épp Leonardo da Vincije legyen. Az említett művek műfajául szolgáló tudományos fantasztikum világát elhagyva az ember valójában életének könnyebbé tételéért, illetve a világban fellelhető számos nehézség felszámolása érdekében kutatja a mesterségesen működő elmék, illetve ezek által működtetett cselekvők létrehozását. Példának okáért képzeljük el az ilyen mesterséges elmével rendelkező orvosokat: tökéletes diagnózisok, pontos, műhibákat mellőző kezelések stb. Újabb közhasznú felhasználási terület lehetne például a rendfenntartásra szakosodott gép, aki korrupciótól mentes, aki képtelen a túlkapásra és még sorolhatnánk. Noha bár a mesterséges intelligencia-kutatás napjainkban elsődlegesen nem az ilyesfajta felhasználási területeket célozza meg, nem zárhatjuk ki, hogy valamikor a jövőben megalkotjuk ezeket a gépeket is.

A dolgozatban – többek között – amellet érvelek, hogy az emberi elme reprodukálható más – gépi – architektúrán is. Ebből az az álláspont is következik, hogy a számítógépekhez hasonlóan az emberi elme is bizonyos értelemben programokat „futtat”. Ezt követően következtetéseimet átültetem az etika területére. Ebből fakadóan a dolgozat nem kizárólag az ember vagy a gép elméjével, működésével vagy épp morális perspektíváival foglalkozik, sokkal inkább összehasonlíja ezt a két architektúrát.

---

\* A pályamunka a 2016-os ITDK-án III. helyezést ért el a társadalomtudományi tagozatban. Témavezető: dr. Sivadó Ákos.

## 1. Az emberi elme

Az analitikus filozófia keretein belül az elmefilozófia három fő kérdés köré épülő narratívát alakított ki. E három kérdés a gondolatok, a tudás és a gondolkodás mibenlétére, illetve az elme világot reprezentáló természetére kérdez rá.

E hagyományon belül a kortárs analitikus filozófusok nagy része szerint a természettudományok elegendő bizonyítékot mutattak fel, hogy elfogadjuk az ember biológiai organizmus voltát. Ennek megfelelően – illetve az analitikus szemléletmód okán – a fent említett három kérdésre naturalista keretben igyekeztek válaszokat nyújtani.<sup>1</sup> Ezeket a válaszokat ma leginkább a kognitív tudomány részéről várhatja az emberiség; ezt a tudományterületet a következő alfejezet igyekszik nagyvonalakban bemutatni.

### *A kognitív tudomány feladata, célkitűzései, nehézségei*

A kognitív tudomány nem más, mint az az interdiszciplináris tudományos vizsgálat, mely az elme természetével, mibenlétével, törvényszerűségeivel és határaival foglalkozik. Pléh Csaba szerint a kognitív tudomány „szűk és tág köre négy diszciplínacsoportot ölel fel. Konceptuális eszközeit a logika-matematika-filozófia szentháromságától kapja. Magját a pszichológia, a nyelvészet, az antropológia képezik. Ezt egészíti ki két kiterjesztés, a megismerés két megvalósító rendszere (...) felé: az idegtudományok és a számítástudomány kognitív vonulatai.”<sup>2</sup> Valamennyi itt felsorolt tudomány igyekszik a maga válaszait megadni az elmével kapcsolatos alapvető kérdésekre, ám ezek együtt voltak csak igazán képesek áttöréseket elérni az elme kapcsán, jóllehet a megválaszolatlan kérdések száma még így is elbizonytalaníthat minket a kognitív tudományokba vetett hitünk kapcsán.

A kognitív tudomány ilyesfajta áttöréseit – noha ténylegesen beszélhetünk áttörésekről, új válaszokról, új kérdésekről – nagyban meg is nehezíti a diszciplínák egyszerre történő jelenléte. Az egyik problémát a diszciplínák saját paradigmáinak „versenye”, a másikat a diszciplínák egyik terminológiáról a másikra történő lefordíthatatlansága jelenti.<sup>3</sup> Mint Boros János megjegyzi: „A tudományokon, tudományágakon belül gyakran eltérő iskolák, paradigmák versenyeznek egymással. Egy diszciplína képviselőjének a kognitív programokban való részvétele egyben azt is jelenti, hogy saját paradigmáját képviseli.”<sup>4</sup> Épp így minden diszciplínának megvannak a maga válaszai, axiómái, stb. az elmére vonatkozóan. Talán mindezek közül a filozófia válaszai és „paradigmái” a leginkább sokszínűek az emberre vonatkozóan. Azt viszont senki – a filozófián belül vagy kívül – nem döntheti el, hogy melyik iskola létjogosultsága indokoltabb, mint az összes többié, ebből fakadóan az eltérő hagyományok egyszerre versenyeznek ugyanazon kitüntetett pozícióért. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a kognitív tudomány alapvetéseivel leginkább a fejezet elején már említett analitikus filozófia tud azonosulni a maga naturalista válaszai segítségével. A másik probléma a diszciplínák egyszerre történő jelenlétével a már szintén említett lefordíthatatlanság, mely Boros szerint „megnehezíti a tudományok párbeszédét, egymásba integrálását, amely feltétele lenne annak, hogy kimondhassuk, ugyanarról beszélnek”.<sup>5</sup> És valóban: a neurofiziológia nyelve nem lehet a pszichológiáé, épp úgy, ahogy az antropológia nyelve nem lehet a matematikáé vagy épp a számítástudományé. Épp ezért a kognitív tudomány akkor válik a leginkább hatékonná, ha kutatói mindezt a hat–nyolc

<sup>1</sup> Ambrus, 2010.

<sup>2</sup> Pléh, 1998.

<sup>3</sup> Pléh, 1998.

<sup>4</sup> Boros, 2005.

<sup>5</sup> Boros, 2005.

területet egyszerre ismerik és képesek hasznosítani, ami viszont – ha logikailag nem is – a gyakorlatban szinte lehetetlen; elvégre mindezen területek – a kognitív tudomány érdemi vizsgálatához szükséges – ismereteinek elsajátítása hosszú évek tanulását és kutatását igénylik.<sup>6</sup>

A kognitív tudomány elméleti keretét az a felvetés szolgál, mely szerint az (emberi) elme összetett szerv vagy szervek rendszere.<sup>7</sup> Ez ugye beilleszthető abba az elgondolásba, melyet az analitikus filozófia az emberi lényekről vall, nevezetesen, hogy ezek biológiai organizmusok. Ebből fakadóan a kognitív tudomány és az analitikus filozófia máris számos korai és számos ma is élő filozófiai iskolával szakít, abban az értelemben, hogy példának okáért semmit nem fog mondani nekünk a lélekről, hacsak nem azt, hogy ezzel az ember – tudományos értelemben – nem rendelkezhet. A kognitív tudomány és az analitikus filozófia „társulásából” tehát három dolgot máris tudunk, melyek az egész kérdéskör gondolati keretét szolgálják majd: 1. az elme egy szerv vagy szervek rendszere, 2. az ember biológiai organizmus, 3. az elme mibenlétére naturalista válaszokat kell adnunk.

A kognitív tudomány önálló területté válása két fontos felismerés hatására következhetett be, melyek egyrészt az elme programfuttató voltára, másrészt a mentális állapotok természetére vonatkoztak. A programfuttatás analógiája felismeri, hogy olyan számítógépek kerültek kialakításra, melyek tökéletesen képesek voltak ellátni olyan feladatokat is, melyek látszólag gondolkodást igényeltek, ilyen példának okáért a sakkozógép.<sup>8</sup> Ez a felismerés azt sejteti, hogy az elme működése interpretálható egy, az emberben belül munkálkodó, reprezentált programot futtató számítógép modelljének segítségével,<sup>9</sup> ami kétséget kizáróan nagyon fontos felismerés a mesterséges intelligencia-kutatás számára, illetve látni fogjuk, miként válik ez alapvető elemül a funkcionalizmusnak.

A mentális állapotok természetére vonatkozó felismerés Noam Chomsky elméletéből következik, mely szerint a mentális képességek magukban foglalják nem tudatos nyelvtani szabályok „tudását” mely „tudás” időben megelőzi a természetes nyelv használatát is abban az értelemben, hogy ezek velünk születettek.<sup>10</sup> Erről később „A gondolkodás nyelve” c. alfejezetben írok. Az ebből következő tétel szerint viszont máris láthatjuk: a mentális állapotokról leginkább intencionális terminusok alkalmazásával adhatunk számot;<sup>11</sup> ilyen intencionális terminusok például a „tudás”, „hit”, „vélekedés”, „döntés”, „szabálykövetés”, „akarat”, stb.

A mentális állapotoknak rendszerint két fajtáját ismerjük el: vannak egyrészt a már említett vélekedések, észlelések, vágyak, hitek, stb. típusba tartozó mentális állapotok, melyeket személyeknek tulajdonít a népi pszichológia, illetve vannak azok a szubperszonális képességek, melyek például a nyelvi képességeket foglalják magukban.<sup>12</sup> A kategóriától függetlenül igaz viszont az, hogy a mentális állapotok és ezek folyamatai intencionálisak.<sup>13</sup> Ezt úgy kell értenünk, hogy a mentális állapotok egyrészt reprezentálnak, másrészt referálnak. Például az a gondolat, ami a Földet laposnak írja le, az a Földet laposként reprezentálja, ugyanakkor belátható, hogy az elme olyan dolgokat is képes reprezentálni, melyek nem léteznek, ilyenek lehetnek például a jelenlegi francia király hajáról – vagy épp annak hiányáról – szóló

<sup>6</sup> Boros, 2005.

<sup>7</sup> Loewer, 2000.

<sup>8</sup> A sakkozógép a mesterséges intelligencia-kutatás kétségtelenül fontos mérföldköve. A vonatkozó szakirodalmat lásd: Forrai Gábor – Dennett intencionális hozzáállása, George Atkinson - *Chess and Machine Intuition*, Horváth Zsolt – *Mesterséges gondolkodás és emberi értelem*.

<sup>9</sup> Turing, 1950.

<sup>10</sup> Chomsky, 1957.

<sup>11</sup> Loewer, 2000.

<sup>12</sup> Loewer, 2000.

<sup>13</sup> Loewer, 2000.

reprezentációim. A reprezentáció mellett az intencionalitás (következésképp a mentális állapotok) másik feltétlen tulajdonsága, hogy referálnak, ebből fakadóan a mentális állapotok intencionalitása minden körülmények között szemantikai tulajdonság – még abban az esetben is, ha nem nyelvi reprezentációkra gondolunk, hisz elfogadható az a felvetés, miszerint a reprezentáció történhet mondjuk képekben is.<sup>14</sup> Tehát a Föld laposként való elképzelése és „a Föld lapos” mondat szemantikai tartalma ugyanaz. A mentális állapotok ugyanakkor nem csak olyan dolgokat képesek reprezentálni, amik nincsenek, hanem képesek tévesen olyan reprezentációkat nyújtani, melyek tényszerűen nem igazak. A példánál maradva az „a Föld lapos” mondatunk – vagy épp képi elgondolásunk – a Föld bolygóra referál, amit laposként reprezentál. Ebből fakadóan a reprezentációk igazságértékkel (is) bírnak. A nyelv és a gondolkodás kapcsolatával foglalkozó részt átmenetileg elhagyjuk, ezekkel a gondolatokkal az emberi elme reprodukálhatóságát, illetve más architektúrán történő futtatását taglaló fejezetben foglalkozunk ismét.

### *A behaviourizmus „bűne” és az elme felépítése*

Alapvető tudománytörténeti ismereteink is elegendőek, hogy tudjuk: kevés annyira „bűnös” és üldözött nézet van, mint a behaviourizmus. A behaviourizmus az a nézet, mely szerint az emberi cselekedetek a kívülről jövő ingerek és az arra adott válaszok megértését követően az emberi cselekedetek modellezhetők és alakíthatók a megerősítés (vagy negatív megerősítés) hatására. Álláspontom szerint ez a valóságtól nem is oly nagymértékben elrugaszkodó elgondolás, ám e felfogásnak hatalmas hibája, hogy képviselői az ingereket és válaszokat összekapcsoló belső struktúrákkal, folyamatokkal kapcsolatos kérdéseket elutasították, az intencionális terminusokat pedig egyenesen tudománytalannak és értelmezhetetlennek tartották.<sup>15</sup> Álláspontom szerint a behaviourizmus elsősorban azért kellett, hogy visszautasítsa az intencionális terminusok létjogosultságát, illetve az ingereket és válaszokat összekapcsoló szervre (elme) vonatkozó kérdéseket, mert akkortájt még nem találtak szövetségesre a kognitív tudományokban. Épp ezért az ingerekre adott válaszok okaiként olyan megfoghatatlan dolgokat kellett volna megjelölniük, mint mondjuk a lélek vagy Isten, stb. Ebben az esetben álláspontom szerint már valóban szerencsésebb, de legalábbis tudományosabb az oksági összefüggést egyszerűen az inger és a válasz vonatkozásában állítani, minden egyéb tartalomtól mentesen. Álláspontom szerint tehát a behaviourizmus alapfelvetését és fogalmi keretét kell oly módon megváltoztatnunk, hogy az számoljon az ingerek és válaszok közti kapcsolattal, méghozzá tegye ezt azon a módon, amit a kognitív tudomány és az analitikus filozófia eszköztára biztosítanak számára! Az elme általam elgondolt működése és felépítése szerint mindez lehetséges.

Az eddigiek összegzésével és rendezésével igyekszem felvázolni ezt az új elmét. A kognitív tudomány és az analitikus filozófia hagyománya az elmét – mint mondtuk – szervnek, vagy szervek rendszerének gondolja. Abban sincs kihegyezett vita e hagyományon belül, hogy a mentális állapotok vajon agyállapotok-e vagy sem: a válasz igen, viszont ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy az agy működése ne eredményezne valami olyasmit, ami nem tisztán fizikai.<sup>16</sup> Noha bár ez első olvasatra ellentmondásnak tűnhet, valójában csak arról van szó, hogy két különböző hagyomány igyekszik ugyanarra a kérdésre választ adni a maga terminológiájával, s

<sup>14</sup> Nyíri Kristóf az ELTE BTK által rendezett „Nyelv, megértés, interpretáció” címet viselő konferenciára szánt előadásában érvelt emellett. Előadásának címe: *A gondolkodás képelmélete*.

<sup>15</sup> Loewer, 2000.

<sup>16</sup> Nánay, 2000.

minthogy külön-külön egyik sem lesz teljesen alkalmazható, így egyszerűen vegyíteniünk kell az álláspontok erősebb és tarthatóbb részeit. Ez persze öncélúan hathat, de remélhetőleg az elképzelésem ismertetése után ezek az ellenérzéseink feloldódnak.

A behaviorista álláspont számol az ingerekkel és a válaszokkal, a köztes dolgokat viszont elveti. Az ingerek és válaszok kétségtelenül fontosak, mind az elme természete, mind a cselekvés oka szempontjából. Az ingerek és válaszok közt a mentális állapotok vannak, mely állapotok lényegében azok a dolgok, melyeket hiteknek, vágyaknak, tudásnak, félelmeknek, vélekedéseknek, stb. szokott nevezni a népi pszichológia. Nos, igen, a népi pszichológia ismeretértéke tudományos szempontból minimum problematikus,<sup>17</sup> viszont kétségtelenül érteni szoktuk, amikor valakiről azt mondjuk, hogy fáj a feje, mert fejbe vágták. Ezen az egy példán szeretném bemutatni a három olvasatot ugyanazon dologra vonatkozóan, nevezetesen, hogy Péternek fáj a feje, mert fejbe vágták egy könyvvel. A behaviorista álláspont annyit állít, hogy Pétert fején találta egy könyv, ezért most fájdalomviselkedést produkál. A népi pszichológia egyszerűen annyit állít: Péternek fáj a feje, amiért fejbe vágták egy könyvvel. A neurológia annyit állít, hogy Péter C-rostjai tüzelnek. A funkcionalisták azt mondják, hogy Péter agyának C-rostjainak tüzelései megfeleltethetők a fájdalomérzet fizikai leírásának és a fájdalomviselkedésnek is.

Ezek viszont mind ugyanazt a jelenséget írják le. Ebben az értelemben tehát a fizikai agyállapotok azonosak a mentális állapotokkal és a fájdalomviselkedés okának tényleges következményével,<sup>18</sup> ami a fájdalomérzetnek feleltethető meg.

## 2. Az okság és a funkcionálisizmus

Az okság szerepéről már sok szó esett az előző alfejezetben, az azonban talán kevésbé világos mit is jelent ez pontosan az elme esetében. A kognitív tudósok döntő többsége egyetért abban, hogy az elme tudománya, mint minden egyéb tudomány törvényszerűségeket, oksági mechanizmusokat foglal magában, melyek megmagyarázzák az adott tudomány vizsgálati tárgyának jelenségeit, jelen esetben az elmét, vagy az az által okozott jelenségeket. Jerry Fodor álláspontja szerint a mentális állapotokkal kapcsolatos törvényszerűségeket a neurofiziológiai folyamatok valósítják meg. Ebből az következik, hogy az agyállapotok határozzák meg egy adott ingerre milyen választ fog produkálni az illető. S minthogy a törvényszerűségek minden egyes esete egyben egy alapvetőbb törvényszerűség vagy oksági mechanizmus esete is, így a mentális folyamatok oksági mechanizmusa bizonyos feltételek fennállása esetén nem kizárólag az emberi elmére kell, hogy korlátozódjon. Ezen a ponton Fodor egy véleményen van<sup>19</sup> a funkcionalistákkal is. A funkcionista álláspont oly módon nyer létjogosultságot a kognitív tudomány területén, hogy utóbbi hívei abból indulnak ki, hogy a mentális állapotok a természetes fizikai rend részei, mely gondolatot már többször érintettük a dolgozat során. Annak ellenére, hogy a mentális állapotokat és az agyállapotokat e hagyomány azonosnak tekinti, a funkcionálisizmus külön-külön is válaszokkal szolgál mindkét dolog mibenlétére

---

<sup>17</sup> Bővebben lásd Demeter Tamás *Mentális fikcionalizmus* c. kötetét vagy a *Világosság* c. folyóiratban 2008-ban megjelent *Mentális fikcionalizmus: a központi gondolat* c. írását. A kötet népi pszichológiára összpontosító recenzióját Szecsődy Kristóf A népi pszichológia ismeretértéke c. munkájában-, míg a kötet szűkebb értelemben vett elmefilozófiai mondanivalójára koncentrálni Tózsér János Miért ne legyünk mentális fikcionalisták c. írásában olvashatjuk.

<sup>18</sup> A fájdalomviselkedés okának következménye maga a fájdalomviselkedés a behaviorista hagyományban, itt azonban a tényleges következményről van szó, ami mentális állapot lesz, nem pedig maga a fájdalomviselkedés. Tehát a szerző nem azt állítja, hogy X okának következménye X, csupán a behaviorista hagyományba injektálta a saját álláspontját, ahol az okok és következmények a végpontok szempontjából mások lesznek.

<sup>19</sup> Fodor, 1981 – RePresentations MIT Press.

vonatkozóan. Az alapfelvetés szerint a mentális állapotok bizonyos típusú funkcionális állapotok. Az elgondolás szerint egy funkcionális állapot mibenlétét oksági szerepe határozza meg. A mentális állapot oksági szerepe ebben a kontextusban nem mást jelent, mint az ingerekhez és a viselkedéshez kötődő oksági kapcsolatot.<sup>20</sup> Ennek megfelelően a dinamót az az oksági szerep teszi dinamóvá, hogy mechanikai energiából egyenáramú villamos energiát állít elő. Ezekből következik a funkcionista álláspontnak az a fontos vonása, hogy amíg kielégíti az oksági szerep lényegét, addig az ezt nyújtó architektúra milyensége tökéletesen elhanyagolható, azaz a dinamó készülhet fémből, műanyagból vagy fából is abban az esetben, ha ugyanúgy képes a mechanikai energia villamos energiává alakítására. Viszont ha ez így van, abban az esetben a mentális állapotok oksági szerepe megvalósulhat földönkívülieken, vagy épp számítógépeken is. Épp ezért a következő fejezetben már áttérek a cím és a bevezetés fő alanyára, illetve az összehasonlítás másik alanyára, a mesterséges intelligenciára.

### 3. A mesterséges intelligencia mibenléte

Az alábbiakban öt megfogalmazását idézem az MI-nek, végül az eddigieket is felhasználva megadom a saját meghatározásomat, mely a később vázolt elméletem alapjául is szolgál egyben.

Izgalmas, újszerű kísérlet, hogy a számítógépeket gondolkodásra készítsük [...] tudatos gépek, e fogalom teljes és szó szerinti értelmében.<sup>21</sup>

Az emberi gondolkodással asszociálható olyan aktivitások automatizálása, mint pl. a döntéshozatal, a problémamegoldás, a tanulás.<sup>22</sup>

Az olyan funkciókat teljesítő gépi rendszerek létrehozásának művészete, amelyhez az intelligencia szükséges, ha azt emberek teszik.<sup>23</sup>

Annak tanulmányozása, hogy hogyan lehet a számítógéppel olyan dolgokat művelni, amiben pillanatnyilag az emberek jobbak.<sup>24</sup>

Lényegét tekintve a mesterséges intelligencia egy adott architektúrához a legjobb ágensprogramot keresi. Ebben a megfogalmazásban már a definíció szerint is lehetséges az MI: bármely k tárbírt tartalmazó digitális architektúrához pontosan  $2^k$  ágensprogram tartozik; ahhoz pedig, hogy megtaláljuk a legjobbat, egyszerűen csak egyesével fel kell sorolni és tesztelni az ágenseket. Ez ugyan nem lenne praktikus nagy k esetén, de a filozófia az elmélettel, nem pedig a gyakorlattal foglalkozik.<sup>25</sup>

Az én értelmezésemben a mesterséges intelligencia nem más, mint egy olyan mesterségesen létrehozott – az emberéhez hasonlatos értelemben vett – elme, mely a tanulás, a döntéshozatal és a cselekvés képességét egyaránt birtokolja.

Gondolkodás, intelligencia, gépek, cselekvés, de hogyan is fésülhetőek ezek össze? Nos, a gondolkodás feltételének az intelligenciát szokás tartani a legtöbb ma is élő filozófiai és pszichológiai hagyományban. A cselekedeteink pedig rendszerint intelligenciát feltételeznek, egyes cselekedeteink persze inkább, mások pedig kevésbé. Viszont még nem jutottunk el az

---

<sup>20</sup> Loewer, 2000.

<sup>21</sup> Haugeland, 1985.

<sup>22</sup> Bellman, 1978.

<sup>23</sup> Kurzweil, 1990.

<sup>24</sup> Rich, Knight, 1991.

<sup>25</sup> Mesterséges Intelligencia Almanach – 26. fejezet <https://mialmanach.mit.bme.hu/aima/ch26s01>

intelligens gépekig, nem jártuk be szűkebb értelemben azt az utat, ami az ember és a gép erkölcsi összehasonlíthatóságához vezet minket. Épp ezért a következő fejezet azokat az alapokat keresi, melyek az erkölcsi összehasonlíthatóság problémakörét megelőzik abban az értelemben, hogy mindezen feltételeknek mindenképp teljesülniük kell.

#### 4. Az erkölcsi státusz és az intelligencia kapcsolata

Ha egy lény az elmével bíró dolgok osztályába tartozik, ez valami mindennél fontosabbat garantál: garantál egy bizonyos erkölcsi státuszt. Csak elmések tudnak gondolkodni, csak ők tudnak törődni azzal, mi történik. Ha valami olyat teszek Önnel, ami Önnek ellenére van, ennek erkölcsi jelentősége van. Számít, mert Önnek számít. [...] Ezzel szemben a legtöbb embert egyáltalán nem kell külön győzködni arról, hogy aminek van elméje, annak számítanak a dolgok. Ezért foglalkoztatja az embereket erkölcsileg olyan erősen, hogy minnek van elméje: hiszen az elmével bíró lények osztályának bármiféle módosítása alapvető etikai következményekkel jár.<sup>26</sup>

A fenti idézetben Daniel C. Dennett, az elmefilozófia – és néhány egyéb filozófiai diszciplína – egyik legelismertebb és legtöbbet hivatkozott alakja azt állítja, hogy az elmével rendelkezés garantál egy bizonyos erkölcsi státuszt. Ugyanakkor az elmével rendelkezés az összehasonlítás szempontjából még akkor is csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a morális cselekvésnek, ha az emberi és gépi elme hasonló működését igazoljuk. A „problémát” a szabad akarat, mint az erkölcsi felelősség feltétlen kritériuma jelenti majd, de ne ugorjunk ennyire előre! Egyelőre feladatunk azon érveink összegyűjtése, melyekkel a gépeket legalább logikailag „felruházzhatjuk” az elmével rendelkezés képességével, a gondolkodással és az intelligenciával.

##### *Vázlat a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról a filozófiatörténetben*

A filozófiatörténetben a gondolkodás képessége hatalmas rokonságot mutat a nyelv használatával, ráadásul teszi ezt meglehetősen meggyőző módon.<sup>27</sup> Épp ezért egy rövid kitekintés erejéig időzzünk el a filozófiatörténet néhány alakjánál, akik hasonlóképp úgy gondolták, hogy a nyelv és a gondolkodás együtt járnak. Meglehetősen távolra tekintve megtalálhatjuk e gondolat gyökerét Platónnál, aki ugyancsak felfedezte a párhuzamot. A Szofista című munkájában így ír: „*Nemde a gondolat és a beszéd azonos, csak hogy az egyik a lélekhez bent, önmagával folytatott hangtalan beszélgetése: s ez az amit gondolkodásnak nevezünk.*”<sup>28</sup>

Platón szerint tehát a nyelv és a gondolkodás szétválaszthatatlanok, hisz a gondolkodás nem más, mint az önmagunkkal folytatott hangtalan beszéd. Ilyesformán azt is állíthatnánk, hogy a gondolkodás lényegében a nyelvben megy végbe. A gondolat és a beszéd ilyesfajta azonosságára, illetve a „lélekkel” való beszélgetéshez a következő alfejezetben visszatérünk, illetve átültetjük azt a kognitív tudomány területére.

Platón tanítványa, Arisztotelész is felismerte a gondolkodás és a beszéd közti kapcsolatot, az ő – és hála neki közel az egész nyugati filozófia – álláspontja, hogy a szavak jeleit, a gondolkodást kell vizsgálnunk, amennyiben meg szeretnénk adni mi is a „helyes gondolkodás” módja. Ennek a törekvésnek köszönhető a szillogisztika, mely kvázi túlértékelhetetlen jelentőséggel bír a logika és a logikus gondolkodás számára. Ezt felismerve az MI-kutatás is hasonló célokat tűz ki maga elé, azaz logikai következtetéseken alapuló programokat kíván létrehozni.

A filozófia történetében nagy ugrást téve a következő gondolkodó, aki komoly

<sup>26</sup> Dennett, 1996.

<sup>27</sup> Csáji, 2002.

<sup>28</sup> Platón – Kövendi Dénes fordítása.



eredményekkel vizsgálta meg a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát nem más, mint René Descartes.

[...] megismerhetjük a különbséget is az ember és az állat között. Mert nagyon figyelemreméltó, hogy nincs az a tompaeszerű és ostoba ember, még a tébolyodottakat sem véve ki, aki ne tudna különböző szavakat úgy összeilleszteni és belőlük oly beszédet szerkeszteni, hogy ezzel gondolatait meg tudja értetni másokkal. Ellenben nincsen más olyan lény, bármily tökéletes és szerencsés képességű is, amely hasonlóra képes volna.<sup>29</sup>

Descartes tehát maga is azt állítja, hogy a nyelv nem más, mint a gondolataink kifejező eszköze, s gondolataink a nyelv használatának feltétele. Ugyanakkor az is kitűnik ebből a szövegrészből, hogy Descartes a nyelv használatát emberi kiváltságnak tartja.

Elképzelhetetlennek gondolja a gépek nyelvhasználatát, erről így ír:

S itt hosszasan időztem, hogy kimutassam, ha volnának olyan gépek, amelyek egy majom vagy más oktan állat szerveivel és külső alakjával bírnának, semmiképp sem tudnák felismerni, hogy nem egyeznek meg mindenben ezekkel az állatokkal. Ellenben ha volnának olyan gépek, amelyek a mi testünkhöz hasonlítanának és a mi cselekedeteinket utánoznák, amennyire erkölcsileg csak lehetséges, akkor mégis volna két biztos eszközünk annak megállapítására, hogy azért mégsem igazi emberek. Az első az, hogy ezek a gépek sohasem tudnának szavakat vagy más jeleket használni és úgy összekapcsolni, mint mi tesszük, ti. hogy gondolatainkat közöljük másokkal. Mert nagyon jól el tudjuk képzelni, hogy egy gép úgy van alkotva, hogy szavakat mond ki, sőt egyes szavakat olyan testi cselekvések alkalmával mond ki, amelyek némi változást idéznek elő szerveiben. Például, ha az egyik helyen érintik, azt kérdezi, mit akarnak tőle, ha más helyen érintik, kiabál, hogy fáj neki, s más efféle. De azt nem tudjuk elképzelni, hogy a szavakat különféleképpen elrendezze, s ezáltal értelmesen tudjon felelni arra, amit jelenlétében mondanak, amint ezt a legtompaszerűbb emberek is meg tudják tenni. A második az, hogy habár néhány dolgot éppoly jól vagy még jobban csinálnak, mint akármelyikünk, de okvetlenül csődöt mondanának másokban; ebből pedig megtudhatnánk, hogy nem tudatosan cselekszenek, hanem csak szerveinek elrendezésénél fogva. Míg ugyanis az ész egyetemes eszköz, mely minden esetben feltalálja magát, addig ezeknek a szerveknek minden különös tevékenység számára különös berendezésre van szükségük: ennél fogva erkölcsileg lehetetlen, hogy annyiféle berendezés legyen egy gépben, hogy az élet minden helyzetében tudjon cselekedni, mint mi tudunk értelmünk segítségével.<sup>30</sup>

Descartes szerint tehát a gépek sohasem lesznek képesek az értelmes beszédre, még akkor sem, ha másban sokkal jobbak, mint az ember. Descartes úgy véli, hiába tudnak egyes dolgokat a gépek sokkal jobban megtenni, mint a legügyesebb ember, a nyelv esetén kudarcot vallanak a legostobábbal szemben is. Természetesen Descartes elképzelése és a kognitív tudományok között túlértékelhetetlenül hatalmas különbség, amennyiben míg Descartes a testet és a szellemet két teljesen más létezőnek gondolja el, addig a kognitív tudomány kutatói az elmét nagyon is az emberi test részének tartják, éppen úgy, ahogy a szerveket, mi több, magát az elmét is egy ilyen szervnek – vagy szervek összességének – tartják. Szintén hatalmas különbség a két elgondolás között, hogy a Descartes által elképzelt gépek nyilvánvalóan nem ugyanolyan típusú a gépek, mint amelyeket a mesterséges intelligencia-kutatás létre kíván hozni. Ez ott a leginkább szembetűnőbb, hogy míg Descartes gépei láthatóan szimplán mechanikusak – „*ha az egyik helyen érintik, azt kérdezi, mit akarnak tőle, ha más helyen érintik, kiabál, hogy fáj neki*” – addig a számítógépek működése esetén a programok működése és futtatása eleve egy bizonyos nyelv használatát feltételezi az úgynevezett kódolási folyamatban. Hisz a kódolás maga a nyelv(ek) használata.<sup>31</sup> Ezeket az észrevételeket persze nem róhatjuk fel

<sup>29</sup> Descartes, 1993.

<sup>30</sup> Descartes, 1993.

<sup>31</sup> Loewer, 2000.

Descartes-nak. Nem szerencsés, ha a XVII. század gondolkodóit – még ha oly kiválóak is, mint Descartes – a magunk XXI. századi perspektívájából ítéljük meg vagy épp igazítjuk helyre. Az ilyesfajta törekvés különösen nem elegáns, mert egyrészt ez olyan téma, mellyel kapcsolatban mi is csak sötétben, de legalábbis szürkületben tapogatózunk, másrészt olyan eszköztárat és gondolati keretet akarunk a közel négyszáz évvel ezelőtti Descartes-ra „húzni”, mely keret a múlt század közepéig nem is létezett.

## 5. A nyelv és a gondolkodás kapcsolata

Ebben a fejezetben a nyelvhasználat és a gondolkodás kapcsolatáról lesz szó. Azt már az iménti példákon keresztül láthattuk, hogy a filozófusok között viszonylagos konszenzus van a nyelvhasználat és a gondolkodás feltétlen kapcsolatáról, arról viszont még nem esett szó, hogy miképp teljesítenek ezen a területen a gépek. Épp ezért elsőként erről lesz szó, majd ezt követően ismételten az emberi elme működését, illetve a nyelvhasználat és az elme kapcsolatát igyekszem megvilágítani.

Az imént megismerhettük Descartes érvét, miszerint a gépek nem képesek gondolkodni, épp ezért nem képesek a nyelvet pontosan és értelmesen használni. Ha ezt a tézist szeretnénk tartani, akkor – kontrapozícióval – a következő állításhoz juthatunk: Ha egy gép képes értelmesen használni a nyelvet, akkor gondolkodni is képes. Ezt gondolta a mesterséges intelligencia elméletével foglalkozó angol matematikus, Alan Turing is.<sup>32</sup>

Turing álláspontja a „tudnak-e a gépek gondolkodni” kérdést illetően az, hogy a kérdés eleve rosszul van feltéve, csakúgy, minthogy a gépek tudnak-e úszni. *Computing Machinery and Intelligence* c. híres cikkében Turing legfontosabb állítása, hogy amennyiben képesek lennének egy, a nyelvet értelmesen használó gépet programozni, s az képes lenne bárkivel elhihetni, hogy valójában ő emberi lény, akkor azt kéne feltételeznünk, hogy a gép kognitív állapotokkal, ingerekkel, reakciókkal, hitekkkel, stb. rendelkezik, tehát gondolkodik.<sup>33</sup>

Állítása szerint nem az a fontos, hogy tudnak-e gondolkodni a gépek vagy sem, sokkal inkább az, hogy képesek-e úgy viselkedni, mint egy ember, még pontosabban: képesek-e átmenni egy viselkedési intelligencia teszten.<sup>34</sup> Az ilyen teszteket nevezzük Turing-teszteknek. A teszt során egy kérdező beszélget egy géppel, méghozzá gépelt üzenetekben két különböző szobában. A két félnek öt percen keresztül kell üzenetekben kommunikálnia egymással, majd a kérdezőnek a válaszok alapján el kell döntenie, hogy vajon egy élő emberrel vagy egy géppel beszélgetett-e. A program akkor megy át a teszten, ha az eltelt idő 30%-ában képes megtevesztetni a kérdezőt. A teszt – és maga Turing – tehát nem tartja elválaszthatatlannak az intelligenciát és a gondolkodást, egyszerűen azt állítja, hogy ami képes ilyen mértékben intelligensen viselkedni, azt nekünk is intelligensnek kell tekintenünk. Érdekes elgondolás, hogy nincs jobb bizonyosságunk erre emberek esetén sem. Hisz gondoljunk csak bele: Mások mentális állapotainak létéről nincs semmilyen bizonyosság a kezünkben, mégis feltételezzük, hogy értelmesek, intelligensek, képesek gondolkodni, ha máshogy nem is, de a nyelvhasználat által mindenképp képesek meggyőzni minket erről.<sup>35</sup> Ugyanakkor ez egy olyan intuíció részünkről, melyben a legtöbb esetben nem szoktunk kételkedni, ha tetszik élünk azzal az udvarias feltételezéssel (*polite convention*), hogy mindenki képes gondolkodni,<sup>36</sup> ha nem így

---

<sup>32</sup> Turing, 1950.

<sup>33</sup> Turing, 1950.

<sup>34</sup> Turing, 1950.

<sup>35</sup> Dennett, 1996.

<sup>36</sup> Mesterséges Intelligencia Elektronikus Almanach – 26.2. fejezet <https://mialmanach.mit.bme.hu/aima/ch26s01>

tennénk, könnyen a szolipszizmus csapdájába eshetnénk – figyelmeztet Turing.<sup>37</sup> Ugyanakkor pár perc erejéig végiggondolhatjuk a következőt is: Egy emberrel kapcsolatban az az intuíciónk, hogy képes gondolkodni, – ez persze valójában udvarias feltételezés – ugyanakkor egy géppel kapcsolatban ennek ellenkezője, de mi történik, ha egyszerűen nem tudjuk, nem látjuk a másik felet? Mi történik, ha, ahogy Turing-tesztje során is, egyszerűen nincs semminemű tapasztalatom a beszélgetőpartneremről, kizárólag az ő online üzenetei? Hogyan dönthetem el mégis, hogy vajon az illető tud-e gondolkodni, avagy sem? Természetesen kizárólag a válaszai alapján. Épp így teszünk a Turing-teszt során is.

Turing tehát kiterjesztené az udvarias feltételezést gépekre is, sőt, a gondolkodás képességét is, már amennyiben az emberiség tudna prezentálni egy olyan gépet, amely – mint mondtuk – helyesen használja a nyelvet.

Egy Turing-által idézett dialógus:

EMBER: Szonetted első sorában, mely úgy hangzik, hogy „hasonlítanálak téged a nyári naphoz”, nem lenne legalább ugyanolyan jó, ha „tavaszi nap” szerepelne?

GÉP: Nem jönne ki az ütem.

EMBER: De ha „téli nap” lenne? Ez ütemre ugyanolyan jó.

GÉP: Persze, de hát senki sem szeretné, ha egy téli naphoz hasonlítanák.

EMBER: Mondanál olyat, hogy Pickwick úr a karácsonyra emlékeztet téged?

GÉP: Bizonyos értelemben igen.

EMBER: A karácsony viszont egy téli nap, és én nem gondolom, hogy Pickwick úrnak ellenére lenne az összehasonlítás.

GÉP: Nem hiszem, hogy ezt komolyan gondolod. A téli nap alatt egy átlagos téli napot szokás érteni, nem pedig egy olyan különlegeset, mint a karácsony.

Mi sem lehetne meggyőzőbb, mint egy ilyen minőségű beszélgetés, mely nem véletlenül épült be ilyen szervesen a mesterséges intelligenciát boncolgató szakirodalmak nagy részébe.<sup>38</sup> Az állítás tehát a következő:

p1: Aki a nyelvet helyesen használja: gondolkodik.

p2: Egy Turing-teszten átment gép helyesen használja a nyelvet.

K: Egy Turing-teszten átment gép gondolkodik.

Világos tehát, hogy Turing egy funkcionalista megközelítését választotta az intelligencia kérdésével kapcsolatban, hisz egy gép intelligens voltát a kommunikáció kvalitatív voltához kötötte, még pontosabban: egy gép akkor tekinthető intelligensnek, ha hasonló minőségben alkalmazza a nyelvet, mint emberi beszélgetőtársa, vagy általában az emberek. Elvégre a funkcionalista állásponttal kapcsolatban már megjegyeztük: a funkcionális állapot mibenlétét oksági szerepe határozza meg. Ebben az esetben ez a kommunikációt végrehajtó nem emberi fél nyelvhasználatát és ezzel a funkcionális értelemben való gondolkodást jelenti.

A gép nyelvhasználatát ugyanakkor másfajta módon is alátámaszthatjuk. Mint azt Descartes kapcsán már megjegyeztük: a számítógépek esetében a program működtetése a nyelvértésnek szükséges feltétele – legalábbis a kódolás szintjén mindenképp. Ez persze abba az irányba tolja el a diskurzust, hogy a nyelvértés – ami a gondolkodás szükséges feltétele – lényegében programok futtatása. Ez az elgondolás a korábban vázolt elmefelfogás tekintetében nem is oly elutasítandó, mi több, álláspontom szerint pontosan így kell értelmeznünk az elmét – azt is látni fogjuk hogyan.

*Az ember és a nyelvhasználat kognitív tudománybeli összefüggései*

<sup>37</sup> Turing, 1950.

<sup>38</sup> Mesterséges Intelligencia Elektronikus Almanach – 26.2. fejezet <https://mialmanach.mit.bme.hu/aima/ch26s01>

A nyelvhasználat és a gondolkodás feltétlen összefüggéséről már olvashattunk e dolgozatban többek között Dennett, Platón és Descartes nyomán. Platónnál jeleztem, hogy amikor a gondolat és a magunkban folytatott beszéd azonosságát állítja, illetve megjegyzi, hogy ez maga a gondolkodás, lényegében – majdnem – pontosan leírja azt, amit a gondolkodásról a kognitív tudomány vall: a gondolkodás a nyelvben megy végbe. Ennek mikéntjéről már a dolgozat egy korábbi fejezetében értekeztem, viszont az eddigiek pontosabb megvilágítása érdekében – immáron a funkcionális eszköztárát és megállapításait is idevéve – ismételni fogok. Ám még mielőtt ezt megtenném, Jerry Fodor elméletét ismertetem.

Fodor lényegében a platóni gondolathoz hasonló dolgot állít. A szóban forgó – és rengeteget vitatott – elgondolása szerint létezik egy velünk született mentális nyelv, ami nem más, mint a gondolkodás nyelve, s melyet ő mentaléznek nevez. Az elgondolás szerint a memóriához, az észleléshez és az intenciókhoz mind-mind szükség van mentális ősmondatsablonokra, amelyek nem a tanult nyelv részei, ellenkezőleg: velünk születettek<sup>39</sup>, mi több, meglétük előfeltételezi a természetes nyelv tanulását. Fodor elmélete nagyon hasonlóan működik ahhoz a felfogáshoz, amely a mentális tartalmak intencionális jellegére igyekezett rávilágítani, s amely azt állította, hogy minden mentális állapot – intencionális jellegének köszönhetően – egyrészt referál, másrészt reprezentál. Épp ezért, amikor a Földet laposnak gondolom el, az egyrészt referál a Föld bolygóra, másrészt laposnak reprezentálja azt, s ebből az következik, hogy a mentális folyamatok intencionalitása minden esetben szemantikai tulajdonsággal bír. Azaz röviden: a mentális folyamatok, melyek a gondolkodást alkotják, lényegüket tekintve nyelvi folyamatok. Fodor megállapítása szerint a mentális tevékenységek sok vonatkozásukban hasonlatosak a számítógépek működéséhez: a gondolkodás, az észlelés és egyéb mentális folyamatok mögött tulajdonképpen a mentaléz nyelvén történő számítás zajlik. Ez egy rettentő fontos megállapítás lesz a későbbiekhez.

A dolgozatban most értünk el ahhoz a ponthoz, amikor az embert és a gépet bizonyos körülmények fennállása esetén Dennett és valamennyi itt említett gondolkodó álláspontjai alapján morális státusszal bíró entitásnak kezelhetjük abban az értelemben, hogy kimutatható intelligens voltuk a nyelv útján. A következő fejezetben igyekszem felvázolni az immáron morális státusszal bíró entítások cselekvési modellét, elsősorban az emberét, melyet igyekszem párhuzamba állítani a géppel.

## **6. Az új elme erkölcsi vonatkozásai**

Ebben a fejezetben az eddigieket foglalom össze, illetve az alfejezetek nyújtotta új ismeretekkel egészítem ki az eddig tudottakat, majd ebből felvázolom az elme új elképzelését. Ezt követően megvizsgálom, hogy az analitikus filozófia hagyományán belül értelmezett szabad akarat feltételei milyen módon érvényesülnek az így felvázolt elmében.

### *A két út*

Bevezetésképp Nánay Bencét, a University of Antwerp professzorát idézem:

Az emberi elme tudományos leírásakor két nyilvánvaló megoldás adódik. Az egyik az agy idegsejtjeinek leírása. [...] Szükség van tehát egy olyan, az idegsejtek szintjénél magasabb leírási szintre, amely segít megmagyarázni mindennapi gondolkodásunkat. Amikor az emberi gondolkodást akarjuk megmagyarázni, nem elég az idegsejtekről beszélni. Ez volna az egyik

---

<sup>39</sup> Megint csak hasonlatos elmélettel állt elő korábban Chomsky, ahogy azt már a kognitív tudományok céljaival és nehézségeivel kapcsolatos részben már jeleztem. (Ezek a realisták már csak ilyenek, hogy hasonlókat gondolnak. :)

nyilvánvaló megoldás. A másik triviális válasz a behaviourizmus megoldása: az elmeről nem tudunk semmi mást, csak hogy adott ingerekre miként reagál.<sup>40</sup>

Az elme működésére, s így a cselekedeteink miértjére a neurológia és a behaviourizmus más magyarázatot ad; míg előbbi esetében az agy idegsejtjeinek változásáról, utóbbi esetében egyszerűen ingerekre adott válaszokról beszélünk. A funkcionista elméletben nem csak az a fontos, hogy mely agysejtünk tüzelése, vagy épp mely ingerek váltották ki ezt vagy azt a tettünket. A funkcionálizmus többet kíván mondani ezeknél, egyrészt számol a mentális állapotokkal, másrészt pedig ezeket az állapotokat funkcionális és nem deskriptív jellegükönél fogva ragadja meg, azaz nem azt írja le mely agyterület mely sejtjeinek kell tüzelnie, hanem, hogy milyen ingerek váltják ki ezeket az állapotokat és ezek milyen cselekvést eredményeznek. Tehát végső soron a behaviourizmus „bűnét” kívánom felszámolni azzal, hogy az irányzatot társítom a kognitív tudomány eszköztárával, s így elismerem a mentális folyamatok (és egyben ezek agyállapot-voltát) létezését, illetve az azok közti oksági összefüggéseket, melyek meghatározzák majd az ingerre adott választ.

Az eddigieket megvilágítandó egy példával fogok élni, melyben A1, A2, A3, állapotokat fognak jelölni, I1 és I2 ingereket jelölnek. Képzeljünk el egy kávéval és teával szolgálni képes automatát, melynek állapotai a kávé-készítés, a tea-készítés és az ingerre váró nyugalmi állapot. A kávé 10, míg a tea 20 forint, viszont a gép képtelen pénzt visszaadni vagy több érmét elfogadni, így a 10 forintos érme mindig kávé, az 20 forintos érme mindig teát eredményez.

- A1 – Kávé-készítés állapota
- A2 – Tea-készítés állapota
- A3 – Nyugalmi állapot
- I1 – 10 Ft-os érme okozta inger
- I2 – 20 Ft-os érme okozta inger
- V1 – Végeredmény: Kávé
- V2 – Végeredmény: Tea
- Ha bedobok ebbe a gépbe egy 10 Ft-os érmét, I1-et okozva, akkor az csak és kizárólag A1-et és V1-et, majd A1 után A3-at okozhat. Ugyanígy igaz ez a 20 Ft-os érme esetén is, persze ebben az esetben I2 történik, ami A2-t és V2-t eredményezi, majd A3-at eredményezi.

Nos, pontosan így képzelik el az elmét a funkcionista, azaz minden I1 inger csak és kizárólag A1-et és V1-et eredményezhet, éppígy I2 csak és kizárólag A2 állapotot és V2-t, más eshetőség nincs. A behaviorista megközelítésben az A-val jelölt állapotok elhanyagolhatóak lennének, hisz ezek a megfelelői az agyállapotoknak vagy mentális állapotoknak, melyek a végeredményhez vezetnek. Tehát a funkcionálizmus egyértelműen számol a behaviourizmussal, ám hangsúlyt fektet a mentális állapotokra is.

### *Az új elme cselekvésekről alkotott képe*

Az eddigiek leegyszerűsítve a következő, az automatás példánál valamivel komplexebb álláspontot eredményezik: A ingerre B kognitív tartalmak C mentális folyamatok oksági összefüggésén keresztül D mentális állapotot adnak, ami újabb – kognitív – folyamatok során mindig E választ fog adni. A gondolatmenet kibontva a következő álláspontot fogalmazza

---

<sup>40</sup> Nánay, 2000.

meg a cselekedetekre vonatkozóan: A cselekvés mindig az ingerrel kezdődik, amit a cselekvő elméje észlel. Ezt követően a mentális állapotok, vagyis a hitek, vágyak, emlékek, sejtések, észlelés, stb. összessége, melyek az „én-t” adják, intencionális természetüknél fogva valamiképp viszonyulásra készítetik az ágenst. Teszik ezt oly módon, hogy a kognitív tartalmak láncában történt változások lesznek a mentális folyamatok, melyek – a korábban bemutatott oksági erejüknel fogva – a döntés állapotát eredményezik, s nem csak hogy eredményezik, de a cselekedet milyenségét is meghatározzák majd. A döntés pedig magát a cselekedetet fogja eredményezni amennyiben az az ágens esetében nem akadályozott, akár a természeti törvények behatároló ereje, akár más – az ágens tudatán kívül eső – kényszerítő körülmények okán. Azt állítom tehát, hogy az emberi elmében (is) program, illetve programsorozatok működnek, így a cselekedetek e komputáció eredményei.<sup>41</sup> Ez persze még mindig nem jelenti a gépek számára, hogy morális felelősséggel bírhatnak. Ezt ugyanis rendszerint a – cselekvő ágensek tudatán kívül eső – kényszerítő körülmények nem léte, illetve két további alapvető feltételhez kötött. Az egyiket alternatíva feltételnek, míg a másikat autonómia feltételnek nevezzük.

Az alternatíva feltétel az eddigiek elfogadását követően értelmét veszti abban az értelemben, hogy a mentális állapotok ingerek és válaszok közti determináló ereje egyszerűen lehetetlenné teszi a másképp cselekvést. Az alternatíva feltétel nem szükséges voltát bemutató másik lehetőség a Frankfurt-típusú példákön<sup>42</sup> keresztül vezet, ami rámutat, hogy a morális felelősségről szóló intuíciónk okán akkor is felelősnek gondoljuk a cselekvőt tetteiért, ha nem volt módja másképp cselekedni.<sup>43</sup>

Az autonómia feltétel már lényegesen komplexebb problémakör, különösen a mesterséges intelligenciával rendelkező gépek esetén: A legfőbb ellenérv a morális ágensként működő gép esetében a gépek legalapvetőbb természetére vonatkozik, ami nem más, mint a programnak való megfelelés kényszerítő ereje. Ugyanakkor, ha szem előtt tartjuk az ember kapcsán leírtakat, amik szintűgy egy bizonyos értelemben vett program működését feltételezik az elmében, akkor a program megléte nemhogy nem kizárja a morális felelősség lehetőségét, hanem éppen hogy feltételezi azt abban az értelemben, hogy amennyiben cselekedetem nem ennek eredményei lennének, úgy kvázi a véletlen szülné őket nem pedig „én”.

\*

<sup>41</sup> A komputációs elméletiával kapcsolatban lásd: The Computational Theory of Mind – Stanford Encyclopedia of Philosophy.

<sup>42</sup> Harry G. Frankfurt 1969-ben „Alternatív lehetőségek és morális felelősség” című cikkében egy gondolatkísérleten keresztül támadja azt a tézist, mely szerint az alternatív lehetőségek megléte szükséges az erkölcsi felelősséghez. Az eredeti példa ugyan Frankfurté, ám azóta azt más szemikompatibilisták folyamatosan tökéletesítették. Ld.: Fischer (2002), Vihvelin (2008), Campbell (2005)

<sup>43</sup> A helyszínünk egy kórház, melynek egyik betegszobájában Kovács és Horváth urak betegeskednek. Kovács ma tudja meg, hogy utolsó napjait tölti az élők sorában, így a hátralévő időt szeretné nyugodt körülmények között, életének megvizsgálásával és nosztalgizálással tölteni, azonban Horváth rettentő zajos és örökmozgó természete ezt nem engedi. Minthogy Kovácsot ez végtelenül bosszantja, fontolgatja, hogy végez utolsó szobatársával. Fontos hangsúlyoznunk, hogy ezt csak fontolgatja, a döntést nem hozta meg. Kovács be is számol erről a fontolgtatott cselekedetéről, a különös kísérleteiről és rendhagyó kezeléseiről híres Dr. Vargának, aki ígéri: holnap reggel megoldódik Kovács problémája. A páciens nem firtatta a dolgot, mindent tett a szokásos módon, legfőképp próbálta elviselni Horváth kiállhatatlan természetét, majd a nap végén lefeküdt. Kovács nem is sejtette, hogy az éjszaka közepén Dr. Varga besurran a hálóterembe, majd egy chipet ültet az agyába, ami Kovács problémáját hivatott orvosolni. A chip képes befolyásolni Kovács agyi folyamatait, méghozzá oly módon, hogy Horváthtal való legközelebbi találkozásukkor, amint meglátja őt a chip kifejti első hatását, ami nem más, minthogy Kovács 10 másodpercen belül döntést hoz végez-e betegétársával vagy sem. Ha úgy dönt elég volt és megöli, akkor a chip első hatása után örökre deaktivált marad, ám ha úgy dönt, hogy nem öli meg az illetőt, akkor ezt a chip érzékeli és kifejti második hatását, minek eredményeképp Kovács végez Horváthtal. Másnap reggel Kovács megöli Horváthot.

A mesterséges intelligencia-kutatás célkitűzései közt tartjuk számon az önállóan cselekvő gépeket, akik hasonló kognitív képességekkel bírnak, mint az ember. A probléma viszont e cél kitűzésében – a gyakorlati, technikai problémákat leszámítva – kettős: Egyrészt problematikus hogyan tudna egy gép oly módon gondolkodni, mint egy ember? Elvégre, míg előbbi egy program, addig utóbbit szabad akarata vezérli. Gyakorlatilag a program futtatásának lehetősége minden lehetséges ponton ellentmond a szabad akarat feltételeinek. Egyrészt az alternatíva-feltétel nem teljesülhet, amennyiben csak és kizárólag egy módon cselekedhetek, másrészt pedig az autonómia-feltétel sem teljesülhet, hisz a gép cselekedetének oka valójában a program. Összehasonlításom azt a célt tűzte ki maga elé, hogy rávilágítson két, a téma kapcsán rettentő fontos dologra: Egyrészt az emberi elme éppúgy – bizonyos értelemben vett – programokat „futtat”, mint egy számítógép, másrészt a program összetevői alkotják az ént, s mikor ezek kényszerítő erejükkel hatnak a cselekedeteimre, akkor mondhatom ténylegesen, hogy az a cselekedet az enyém volt, annak a cselekedetnek én voltam az oka, azaz teljesült az autonómia feltétel az ellentmondás látszatának ellenére is. Ha ugyanis a cselekedeteim okai nem az elmében lennének találhatók, akkor valószínűleg vagy a véletlen művei lennének, vagy pedig olyan erők hatására mennének végbe, melyek a kognitív tudomány és az analitikus filozófia hagyományain belül értelmezhetetlenek.

Abban az esetben pedig, ha valóban így működik az elme, az azt is jelenti, hogy a kellő technikai háttér birtokában, illetve a mentális állapotok oksági összefüggéseinek természetének ismeretében az emberi elme reprodukálható lesz, mesterséges ágenseket lehet létrehozni abban az értelemben is, hogy ezek a gépek (legalább) ugyanolyan elmebéli képességekkel fognak bírni mint az ember, mi több, morális státuszukban sem fognak különbözni. Addig is az emberiség egyik feltétlen feladata, hogy megismerje saját elméje működését, s ebben kétségtelenül a filozófiának is ki kell vennie a maga részét.

## Bibliográfia

- AMBRUS Gergely (2010): A pszichofizikai probléma a 19. századi tudományos filozófiában és az elme mai naturalista értelmezései – konferencia előadás absztrakt. Elérhető: [http://www.vilagosság.hu/hirek\\_details.php?id=867](http://www.vilagosság.hu/hirek_details.php?id=867)
- ATKINSON, George (1998): *Chess and Machine Intuition*, University of Chicago Press.
- BELLMAN, Richard (1978): *An Introduction to Artificial Intelligence: Can Computers Think?*, Boyd & Fraser.
- BERNÁTH, László (2012): Naturalizmus és erkölcsi felelősség: A Frankfurt-típusú példák, In: *Magyar Filozófiai Szemle* 56 (3). 34–53.
- BOROS János (2005): Tudat és tudatosság, *Magyar filozófiai szemle*, 2005. 7. évfolyam 3. szám
- CAMPBELL, J. K. (2005): Compatibilist Alternatives, in: *Canadian Journal of Philosophy* 35. 387–406.
- CHOMSKY, Noam (1957): *Syntactic Structures*. [s.n.]
- CSÁJI Cs. Balázs (2002): *A mesterséges intelligencia filozófiai problémái*, Szigorlati dolgozat, ELTE-BTK.
- DEMETER Tamás (2008): *Mentális fikcionalizmus*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2008 pp. 260.
- DEMETER Tamás (2008): Mentális fikcionalizmus: a központi gondolat, In: *Világosság*, 2008/11–12.
- DENNETT, C. Daniel (1996): *Micsoda elmék?* Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- DENNETT, C. Daniel (1997): When HAL Kills, Who's to Blame? Computer Ethics. In: *Hal's Legacy: 2001's Computer as Dream and Reality*, szerk. D. Stork, MIT Press, 351–365.
- DESCARTES, René (1993): *Értekezés a módszerről*. (Ford: Szemere Samu, Boros Gábor), Ikon Kiadó, Budapest.
- FISCHER, John Martin (2002): Frankfurt-Type Examples and Semi-Compatibilism, in: *The Oxford Handbook of Free Will*, Oxford: Oxford University Press, 281–308.
- FOROD, A. Jerry (1981): *RePresentation*, MIT Press.
- Forrai Gábor (ismeretlen év): *Dennett intencionális bozsgájlása* (elektronikus kiadás)
- FRANKFURT, G. Harry (1969): Alternate Possibilities and Moral Responsibility, In: *Journal of Philosophy*, 66.
- HAUGELAND, John (1985): *Artificial Intelligence: The Very Idea*, MIT Press.
- HORVÁTH Zoltán (2013): Mesterséges gondolkodás és emberi értelem, In: *Magyar filozófiai szemle*, 2013/3.
- KURZWEIL, Raymond (1990): *The Age of Intelligent Machines*, MIT Press.
- LOEWER, Barry (2000): A kognitív tudomány filozófiai kérdései, In: *BUKSZ*, 2000/tél.
- NÁNAY Bence (2000): *Elme és evolúció*, Kává Kiadó, Budapest.
- NYÍRI Kristóf (2000): *A gondolkodás képelmélete*. Konferencia előadás. A MEK által digitalizált szöveg a <http://mek.oszk.hu/00500/00587/> linken érhető el.
- PLATÓN (1989): A szofista. (Ford: Kövendi Dénes), In: *Platón Összes Művei II*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PLÉH Csaba (1998): *Hagyomány és újítás a pszichológiában*, Balassi Kiadó, Budapest.
- RESCORLA, Michael (2015): The Computational Theory of Mind, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (digitális kiadvány).
- RICH, Elaine – KNIGHT, Kevin (1991): *Artificial Intelligence*, McGraw-Hill.
- SULLINS, P. John (2011): When Is a Robot a Moral Agent?, *Machine Ethics* Cambridge University Press.
- SZECSÓDY Kristóf (2009): A népi pszichológia ismeretértéke. In: *Világosság* 2009/9–10.
- TÓZSÉR János (2009): Miért ne legyünk mentális fikcionalisták? In: *BUKSZ* 2009/1
- TURING, Alan (1950): Computing Machinery and Intelligence. *Mind* 59, 236 4–30.
- VIHVELIN, Kadri (2008): Foreknowledge, Frankfurt, and the Ability to Do Otherwise: A Reply to Fischer. In: *Canadian Journal of Philosophy* 38. 342–372.

Mesterséges Intelligencia Elektronikus Almanach: <https://mialmanach.mit.bme.hu/aima/index>



Lénárt Éva

## KOSZOVÓ MINT A NYUGAT-BALKÁN BIZTONSÁGÁT DESTABILIZÁLÓ TÉNYEZŐ ÉSZAK-KOSZOVÓ ÉS A PREŠEVO-VÖLGY TÜKRÉBEN\*

Tanulmányomban annak bemutatására teszek kísérletet, hogy az Észak-Koszovóban<sup>1</sup> és a Dél-Szerbiában újra- és újra fellobbanó etnikai konfliktusok hogyan és miért lehetnek befolyással a szűkebben vett Nyugat-Balkán biztonsági környezetére nézve. Mindkét területet a nyomásgyakorlás eszközeként használja fel a szerb és a koszovói adminisztráció, így a koszovói szerb és szerb albán kisebbségek, de a koszovói albánság gazdasági, politikai és társadalmi szinteken is megjelenő érintettségéről van szó.

A Balkán XIX. századi „lőporos hordóként” való ábrázolása a XXI. századba lépve is megállja a helyét, részben multietnikus jellegének köszönhetően, részben nagyhatalmi törekvések miatt. Ezért úgy gondolom, hogy Magyarország számára stratégiai okok miatt fontos ennek a térségnek és az itt zajló eseményeknek, azok kiindulópontjainak ismerete. A Balkán stabilitása hatással lehet a magyar biztonságpolitika alakulására, ugyanis a NATO koszovói nemzetközi békefenntartó missziójában a Magyar Honvédség legnagyobb létszámú, több mint 300 fős kontingense járul hozzá a koszovói rend fenntartásához. A tanulmány további aktualitása, hogy napjainkban is igen nagy figyelem irányul a Balkán-félszigetre, ugyanis az Európába érkező migráció nagy része ezen a területen keresztül érkezik. A sokszor tévesen radikális iszlám hittel és terrorizmussal összekapcsolt menekültek között mégis jelen vannak az Iszlám Állam hívei, akiknek egyik potenciális melegágya lehet a Balkán.

Tanulmányom objektivitásra törekszik és deskriptív jelleggel mutat be két kisebb problémát, melyek komolyan érintik a Nyugat-Balkán stabilitását. Választásom azért erre a két konfliktusra esett, mert kiterjedésük ellenére jelentőségük nem elhanyagolható, mégis keveset hallani róluk.

Mindkét esetben egy nagyon komplex, sok tényezőből álló konfliktussal állunk szemben, aminek mind gazdasági, mind társadalmi, szerb és koszovói, albán, valamint még macedón bel- és külpolitikai vonatkozásai is vannak. Ezért itt jelzem, hogy a tanulmány fókuszja Észak-Koszovó és Preševo-völgy<sup>2</sup> esetében is az albánsággal,<sup>3</sup> helyenként a szerb aspektussal is foglalkozik. Ezt arra alapozva vizsgáltam így, mert mindkét terület hosszú szerb adminisztrációs korszakot tudhat maga mögött, és mert az albánság Szerbiával szembeni szeparatista törekvései vezettek olyan tartós konfliktusokhoz, amelyben valamilyen nemzetközi katonai beavatkozás vált szükségessé. Mindkét konfliktust az eskalációjától kezdve – tehát

---

\* A pályamunka a 2016-os kari TDK-án 1. helyezést ért el a társadalomtudomány tagozatban. Témavezető: dr. Garaczi Imre.

<sup>1</sup> Észak-Koszovó alatt 2008 óta Koszovó fennhatósága alatt álló, az Ibar-folyótól északra eső, négy közigazgatási területet értjük, ami *Észak-Mitrovica, Leposavić, Zvečan* és *Zubin Potok* járásokat foglalja magában.

<sup>2</sup> A Preševo-völgynek nevezett térség a dél-szerbiai *Preševo, Bujanovac* és *Medveđa* településeket magába foglaló, kb. 1249 km<sup>2</sup> nagyságú terület, ahol a szerb lakosság 36%-os aránya mellett albán többségű lakosság (kb. 59,3%) él napjainkban is. A helyi albánság „Kelet-Koszovó” elnevezést is használja a területre. 1992-ben kinyilvánították szándékukat, hogy visszacsatolják a területet Koszovóhoz, ahova 1947-ig tartozott, azonban a jugoszláv adminisztráció döntését követően Szerbiához csatolták. In: Janjić, Dušan: *Challenges of the peace process in South Serbia*, Parts of this analysis were already published in 2004 in the study “From Conflict to Multiethnic Coexistence: The Program of Crisis Solution in the Presevo Valley, Soros Foundation, [http://www.bundesheer.at/pdf\\_pool/publikationen/10\\_wg\\_intpeaceplan\\_60.pdf](http://www.bundesheer.at/pdf_pool/publikationen/10_wg_intpeaceplan_60.pdf)

<sup>3</sup> Mivel a helységek neve általában albán és szerb nyelven is adott, ezért a tanulmányban annak megfelelően jelölöm, ahová az adott helység közigazgatásilag tartozik, lábjegyzetben jelzem a lakosság által is használt helységnevet.

Észak-Koszovó esetében 2008-tól, a Preševo-térség esetében 2000-től 2013-ig mutatom be. Ennek oka, hogy jelen tanulmány 2014 nyarán kezdődő kutatásaimnak egy részét mutatja be.<sup>4</sup>

A tanulmányban több helyen is visszautalok a koszovói konfliktusra és háborúra.<sup>5</sup> Mivel egy rendkívül összetett, társadalmi, etnikai, gazdasági és nem utolsósorban vallási törésvonalakkal terhelt, több százéves folyamat huszadik századi végjátékáról beszélhetünk, ezért annak egyes részleteivel sem foglalkozik a tanulmány, annak ellenére, hogy a témához szorosan kapcsolódik. Fontos hangsúlyozni, hogy sem az észak-koszovói, sem a dél-szerbiai konfliktusokat nem lehet elválasztani a koszovói válságtól és háborútól, ugyanis a háború végével és Koszovó függetlenségének megteremtésével nem sikerült maradéktalanul lezárni és rendezni a Nyugat-Balkán egyik legvéresebb etnikai konfliktusát. A tanulmány által tárgyalt két fő téma tehát eltekint az észak-koszovói és a dél-szerb krízis közvetlenül nem kötődő történelmi gyökereinek leírásától, így azok a jelenkori Koszovó egyoldalú függetlenségének deklarációjától kerülnek bemutatásra. Minden fejezetben azokat az általam fontosnak tartott eseményeket igyekszik tényszerűen bemutatni, amelyeket a források alapján rendelkezésre álltak. A felhasznált irodalom többsége interneten fellelhető, idegen nyelvű forrás, amelyeket saját fordításban közlök.

## 1. Észak-Koszovó ellenállása

Miért számít fontosnak és destabilizáló tényezőnek Észak-Koszovó? A tartományból lett állam egyik rizikófaktora ez a terület, ahol a koszovói szerb kisebbség összlakosságának majdnem fele koncentrálódik.

Az Ibar-folyótól északra eső területen élő szerb kisebbség permanens konfliktusa a Nyugat-Balkán, szűkebben Szerbia és Koszovó közötti viszony érzékeny és meghatározó témája. Koszovó egész területén élő 200.000 szerb lakosból megközelítőleg 70.430-an élnek *Észak-Mitrovica*, *Leposavić*, *Zvečan* és *Zubin Potok* területén. Az itt élő albánok száma alig több mint 6000 fő.<sup>6</sup> A lakosság többsége Szerbiához szeretne csatlakozni, ezért elutasítják a koszovói fennhatóságot. Belgrád a kezdetektől fogva támogatja a szerbek arra irányuló törekvéseit, amivel a terület integrációját késleltetheti. Ennek vonatkozásában sokatmondó a lakosság politikai orientáltsága; a Szerb Radiális Párt szimpatizánsainak aránya a legmagasabb, majd azt a korábbi miniszterelnök, Vojislav Koštunica<sup>7</sup> nemzeti érzelmű pártja, a Szerb Demokrata Párt követte 2008-ban.<sup>8</sup>

---

<sup>4</sup> Ennek háttérben az áll, hogy a Magyar Honvédség Összhaderőnemi Parancsnokságán töltöttem szakmai gyakorlatomat, ahol a Műveletirányító Főnökség balkáni missziókkal kapcsolatos munkáját is megfigyelhettem. Részt vettem nyílt információkról szóló előadásokon, az azokon készített jegyzeteim és személyes beszélgetések alapján gyűjtöttem össze nagyobb mennyiségű anyagot. A tanulmányban szereplő néhány lábjegyzet a gyakorlati idő alatt zajló konferenciákon, beszélgetéseken készült saját jegyzeteimen alapul. Kutatásomat és a témában való elmélyedésemet nagyban segítették a gyakorlaton szerzett kapcsolatok. Ennek a kutatásnak az első eredményeként indultam *A Koszovói Felszabadítási Hadsereg szerepe a koszovói válságban* című tanulmányommal a 2014 novemberi Intézményi Tudományos Diákköri Konferencián, ahol az országos szintre továbbjutva III. helyezést értem el.

<sup>5</sup> Hivatalosan 1998. február 28 és 1999. június 11 között háborús viszony állt fenn a koszovói albánok és a Szerbia között.

<sup>6</sup> Az EBESZ 2014 márciusában megjelent helyhatósági profiljai alapján

<http://www.osce.org/resources/publications/kosovo?page=4&solrsort=score%20desc&rows=10>

<sup>7</sup> A kereszténydemokrata jobbközép és nacionalista Szerb Demokrata Párt egyik alapítója, korábbi jugoszláv elnök, majd 2004-től két cikluson keresztül Szerbia miniszterelnöke. Kormány 2008-ban koalíciós válság miatt megbukott, 2014-ben elhagyta korábbi pártját, majd a Szerbiai Államalkotó Mozgalomhoz csatlakozott.

<sup>8</sup> Crisis Group Executive Summary, Europe Report N°196 (2008): 8.

### *Szerb többség, koszovói fennhatóság*

Továbbiakban kerülnek bemutatásra azok az események és tényezők, melyek a szerbek helyi albánsággal, valamint nemzetközi szervezetekkel szembeni ellenállását és elutasítását hivatottak demonstrálni.

A konfliktus rendelkezik korábbi gyökerekkel, azonban a források alapján az ellenállás fokozódása Koszovó 2008. február 17-én egyoldalúan kikiáltott függetlensége nyomán érhető igazán tetten.<sup>9</sup> 2008 óta folyamatosan demonstrálja az itt élők többsége, hogy nem elégedett azzal a státussal, amivel Észak-Koszovó rendelkezik. A koszovói válság és háború során, majd azt követően sem szűnő etnikai konfliktusok nyomán (például 2004-ben) sokan hagyták el Koszovót, amiben leginkább a városi lakosság vált érintetté.<sup>10</sup> A függetlenség kikiáltása után Belgrád felhívta a koszovói szerbeket, hogy utasítsák el a koszovói intézményrendszerben való részvételt.<sup>11</sup>

Már a függetlenség kikiáltásának harmadnapján erőszakos cselekményekre került sor; február 19-én szerb tüntetők felgyújtottak két koszovói-szerb határátkelőt.<sup>12</sup> Nem sokkal ezután figyelhető meg a szerbek nemzetközi közösséggel szembeni ellenséges viselkedése, amire számos példa akad. 2008 tavaszán tüntetők egy csoportja egy mitrovicai<sup>13</sup> bíróság UNMIK ellenőrzése alatt álló épületét támadta meg, majd a helyzet annyira elmérgesedett március 17-re, hogy a tüntetők lövöldözése halálos áldozatot is szedett. Ezt követően az UNMIK erőit és civil alkalmazottait is kivonták a térségből, és a KFOR erők irányítása alá került a terület.<sup>14</sup>

Belgrád támogatásával hamarosan kezdetét vette a párhuzamos intézmények működtetése, politikai és szociális szinten<sup>15</sup> nem hivatalosan már 1999-ben, deklaráltan 2008 júliusa óta<sup>16</sup> – csakúgy, mint az 1990-es években a koszovói albánság esetében is.<sup>17</sup> A kettős intézményrendszer működése nem hatott teljesen a meglepetés erejével, ugyanis északi részen élő szerbek Belgrádtól való függősége hosszú múltra tekint vissza, amelynek gyökerei már az

<sup>9</sup> Koszovó tartományi státusa az 1998/99-es válság és háború nyomán szűnt meg hivatalosan, ekkor nemzetközi gyámság alá került az ENSZ BT 1244. sz. határozata alapján, de a lakossága hol szerb, hol albán többséggel rendelkezett a történelem során több állam fennhatóságának váltakozásának következtében. Az összetűzések így hosszú múltra tekintenek vissza. In: Juhász József – Magyar István – Tálás Péter – *Koszovó – egy válság anatómiája*, Osiris, Budapest, 2000, 10–14.

<sup>10</sup> *Serb integration in Kosovo: Taking the Plunge*, Executive Summary and Recognitions, Crisis Group Europe Report N°200, 12 May 2009 6. [http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/200\\_serb\\_integration\\_in\\_kosovo\\_\\_\\_taking\\_the\\_plunge](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/200_serb_integration_in_kosovo___taking_the_plunge)

<sup>11</sup> Uo. 11

<sup>12</sup> Szilvágyi Tibor: *Szerbiai stratégiai dokumentumok Koszovó "fogságában"*, Nemzet és Biztonság 2011. 2. szám, 7. [http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/\\_szilvagyi\\_tibor-szerbiai-strategiai-dokumentumok-koszovo\\_\\_\\_\\_fogsagaban\\_\\_\\_\\_pdf](http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/_szilvagyi_tibor-szerbiai-strategiai-dokumentumok-koszovo____fogsagaban____pdf)

<sup>13</sup> Szerb: Kosovska Mitrovica (vagy Mitrovica), albán: Mitrovicë

<sup>14</sup> Szilvágyi (2011): 9.

<sup>15</sup> Crisis Group Europe Report N°218 (2012): 17.

<sup>16</sup> International Crisis Group, Crisis Database Short Summaries, <http://www.crisisgroup.org/en/publication-type/crisiswatch/crisiswatch-database.aspx?CountryIDs=%7bE549D816-1DF9-4BC0-B890-0F3A2B62FD1B%7d%3b%7b128D3FAE-BE24-470D-94FE-78AB9BFFCAED%7d&page=2>

<sup>17</sup> Ibrahim Rugova, koszovói albán politikus, a mérsékelt LDK párt elnöke. Nevéhez köthető a koszovói albán párhuzamos intézményrendszernek működése, amely 1992-ben kezdte meg működését, önálló albán egészségügyi, oktatási és jóléti intézményrendszerrel, amelynek finanszírozásában nagy szerepet játszott az albán diaszpóra. In: Armend R. Bekaj: *The KLA and the Kosovo War: From Intra-State Conflict to Independent Country*, Berghof Transition Series, Berghof Conflict Research, 10–18.

[http://www.berghof-conflictresearch.org/documents/publications/transitions8\\_kosovo.pdf](http://www.berghof-conflictresearch.org/documents/publications/transitions8_kosovo.pdf)

1940-50-es években is jelen voltak.<sup>18</sup> Ez fontos destabilizáló tényező, ugyanis ezzel a szerb vezetés megtorpedózza a területre irányuló integrációs törekvéseket.

A párhuzamosan működtetett intézmények rendszere több ponton is aggodalomra adott okot, ugyanis a korrupció gyanúja merült fel több esetben; gyakori volt a kenőpénzek elfogadása, valamint jogi problémák is akadtak, ugyanis sokan a koszovói szerbek közül a Belgrád és Prishtina (Pristina) által finanszírozott szerveknél is írtak alá szerződést.<sup>19</sup> Meg kell jegyezni, hogy a helyiek egy része 2009-ben még csak a pozitívumát látta a Szerbia által nyújtott támogatásoknak, a hosszú távú következményeket azonban nem. Belgrád ezzel nemcsak megakadályozta a szerbek nagyarányú kivándorlását, valamint a helyi szerb politikát védnöksége alá helyezte, ezen felül bizonyította, hogy a szerb állam területi veszteséget elszenvedve is továbbél, működik, nem feledkezve meg népéről. Nem hanyagolható el annak lélektani hatása, hogy az anyaállam nem feledkezett meg határon túli polgáraitól.<sup>20</sup> Belgrád Észak-Koszovó politikájának megítélésében a helyi szerbek általi fordulat majd 2013-ban érhető tetten.<sup>21</sup>

Említést érdemelnek az *Ahtisaari-terv* kisebbségeket érintő rendelkezései,<sup>22</sup> melyek a főleg Észak-Koszovó kisebbségére utaló demokratikus, decentralizált, multietnikus társadalom képét vetítették elő. A terv megvalósítása a „koszovói sikertörténetek” közé tartozik egyes vélekedések szerint,<sup>23</sup> azonban nem minden esetben teljesültek maradéktalanul a vállalt kötelezettségek.<sup>24</sup>

### *Az európai integráció áldozatai*

Vojislav Koštunica akkori miniszterelnök Koszovó függetlenségi nyilatkozatát követően nyilatkozta, hogy Szerbia nem tekintené az uniós csatlakozást<sup>25</sup> egy Európától Koszovóért cserébe kapott kárpótlási gesztusnak.<sup>26</sup> Tette ezt arra utalva, hogy az uniónak voltak erre

<sup>18</sup> Crisis Group Europe Report N°200 (2009): 20–24.

<sup>19</sup> Crisis Group Europe Report N°200 (2009): 21–23.

<sup>20</sup> Uo. 19.

<sup>21</sup> Ennek magyarázata a következő alfejezetben kerül kifejtésre, ugyanis kapcsolódik Szerbia Európa-politikájához és az uniós csatlakozás kérdéséhez.

<sup>22</sup> Martti Ahtisaari finn származású politikusról, ENSZ Koszovói Különmegbízottról elnevezett tervezet 2007-ben jelent meg. Koszovó speciális státusával foglalkozó megoldási javaslat kikötéseit mindkét félnek el kellett fogadnia és törekedni betartásukra a 2012-ben megvalósuló teljes és nemzetközi felügyelet nélküli függetlenség eléréséhez. Számos rendelkezése közül itt azokat a források alapján legtöbbször hivatkozott, általános érvényű pontokat említeném, mint a multietnikus társadalom létrehozása, amelynek biztonsága felett többnemzetiségű védelmi szervezet őrökdi, valamint a kisebbségek nyelveinek, kulturális és vallási örökségeinek védelme. In: *No Good Alternatives to the Ahtisaari Plan*, Crisis Group, Europe Report N°182 (2007) 8–21.

[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/182\\_kosovo\\_no\\_good\\_alternatives\\_to\\_the\\_ahatisaari\\_plan.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/182_kosovo_no_good_alternatives_to_the_ahatisaari_plan.pdf), valamint Crisis Group Europe Report N°211 14 March (2011): 16–17.

<sup>23</sup> Crisis Group Europe Report N°218 10 September (2012):16.

<sup>24</sup> Egy példa az Ahtisaari-terv végrehajtásának elégtelenségéről a szerb, mint kisebbségi hivatalos nyelv használata. Egyes koszovói minisztériumok honlapjának tartalma például csak részben érhető el szerb nyelven, a hivatalos szervektől is gyakran albán nyelven írt válaszlevelet kapnak. A médiában dolgozó újságírók abbéli reménye, hogy koszovói intézményektől független csatornát kapnak, szintén nem teljesült. In: Crisis Group Europe Report N°218 10 September (2012):8–9, 14, 16.

<sup>25</sup> Az európai integrációs tárgyalások 2007-ben kezdődtek meg Szerbiával, majd 2008-ban a Stabilizációs és Társulási Megállapodás is aláírásra került. Koszovó is a jövőbeni célsországok közé került ekkor a többi délszláv állammal együtt. In: Szilvágyi (2011): 7.

<sup>26</sup> Makai József: *Szerbiai erődtáborosítás: Koszovó elszakadása és a szerb kormány bukása*, Nemzet és Biztonság I. évf. 4. szám, 2008. április 22, 4. <http://old.biztonsagpolitika.hu/?id=16&aid=1319&title=szakmai-forrasok-a-xivtiszaieuroatlanti-nyari-egyetem-eloadasaihoz>

irányuló kijelentései.<sup>27</sup> Előbbi tényeket megvizsgálva, jogosan mondhatjuk, hogy Szerbia európai integrációs közeledése szedett néhány „politikai áldozatot”. Ilyen szempontból az észak-koszovói szerbek is áldozatnak érezték magukat.<sup>28</sup>

Szerb „áldozatok” közé sorolható Koštunica elnök és a mögötte álló, hazafias érzelmű bázis, ugyanis Koszovó függetlenségi nyilatkozata után, 2008 júliusában koalíciós problémák miatt megbukott a szerb kormány. Meg kell jegyezni, hogy ehhez nagyban hozzájárultak a kormány és az államfő személyes ellentétei.<sup>29</sup> Egyik ilyen éles ellentét Koštunica és Boris Tadić<sup>30</sup> államfő között, hogy Tadić inkább az európai integrációra koncentrált, míg kollégája a koszovói állapotoknak szentelte figyelmét.<sup>31</sup>

Prishtina és Belgrád között zajlott az Európai Unió által közvetített – kisebb-nagyobb megszakításokkal – a párhuzamos intézmények ügyének rendezését elősegítendő párbeszéd. 2013 áprilisában sikerült megállapodniuk; az egyezmény aláírásával Belgrád többek között elismerte Prishtina szerb többségű északi részén való fennhatóságát, míg Prishtina vállalta az érintett területeken az Ahtisaari-terv végrehajtását.<sup>32</sup> Az egyezmény elfogadása az északi szerb politikai elit éles ellenállását váltotta ki, ami a novemberi helyi választások során is érezhető volt. Itt érhető tetten az a fordulat, ami az északi szerbek anyaállamhoz való viszonyának megváltozását vonta maga után; míg a szerb állam irányába fennálló hűségük stabil volt, addig a Belgrádban regnáló kormány felé már aligha volt ugyanez elmondható.<sup>33</sup>

A szerb társadalom döbbenet fogadta a területi veszteség hírért, azonban a nacionalista érzelmű értelmiség bírálata érte el a szerb vezetést, amiért az előre deklarálta a fegyveres beavatkozás kizárását, csökkentve így saját mozgásterét. A forrás valószínűnek tartja azonban, hogy Koszovó könnyednek tűnő elengedése egy politikai tematizációs fogás volt, mert ezekben az időkben a szerb belpolitika híján volt azoknak a témáknak, amivel a választókat igazán polarizálhatta volna.<sup>34</sup>

### *Éleződő konfliktus, sikertelen integráció*

Prishtina függetlenségi deklarációját követően prioritásai közé vette a területi integritásának megerősítését, de ebben a négy északi járás tekintetében ellenállásba ütközött. A kis terület megosztása nem volt opció a koszovói albán vezetés számára, ezért a rendőri erők ellenőrzésük alá próbálták venni két határátkelőt<sup>35</sup>. Ennek következményeként tovább nőttek a már meglévő ellentétek, mind az albánokkal, mint a nemzetközi résztvevőkkel szemben. A helyi szerb politikai vezetőknek nagy felelőssége volt abban, hogy a lakosság radikális lépésekre szánta magát. Úttorlaszokat emeltek a határátkelők közelében, valamint tiltakoztak a koszovói

<sup>27</sup> Makai 2008: 4. Ugyanakkor érdekesség, hogy a párhuzamos intézmények problémájának rendezését követően megindultak a csatlakozási tárgyalások Szerbiával, Koszovóval pedig a Stabilitási és Társulási Paktumról tárgyaltak. In: International Crisis Group, Crisis Database Short Summaries i. m.

<sup>28</sup> MH ÖHP kézirat 2014, KFOR felderítő melléklet, 2011. december, 4.

<sup>29</sup> Makai (2008): 21-22.

<sup>30</sup> A szerb politikus a szerb-crnagorai államszövetség utolsó védelmi minisztere volt, majd 2004-től a Szerbia államfőjének választották meg a Demokrata Párt színeiben, melynek elnöke volt egészen 2012-ig, amikor köztársasági elnöki mandátuma is lejárt. Pályafutása alatt elkötelezetten és aktívan részt vett Szerbia európai uniós csatlakozásának tárgyalásáról.

<sup>31</sup> *Kosovo's fragile Transition*, Crisis Group Europe Report N°196, 25 Sep 2008

<http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/kosovo/196-kosovos-fragile-transition.aspx>

<sup>32</sup> International Crisis Group, Crisis Database Short Summaries, i. m.

<sup>33</sup> Prelec, Marko: *Something Completely Different in Northern Kosovo*, Balkans Policy Research Group, 23 October 2013, 7. <http://balkansgroup.org/wp-content/uploads/2016/03/North-Kosovo-Something-Completely-Different.pdf>

<sup>34</sup> Makai (2008): 4.

<sup>35</sup> MH ÖHP kézirat (2014):5, KFOR felderítő melléklet, 2011. december

albánok határátkelőkön történő szolgálatteljesítésével szemben.<sup>36</sup> A szerbek ellenállása e tekintetben töretlen volt, többször léptek fel erőszakosan a nemzetközi erőkkel szemben, valamint több alkalommal visszakerültek a már elbontott útzárak és akadályozták az EULEX dolgozóinak mozgásszabadságát.<sup>37</sup>

Tovább élezte a feszültséget Prishtina 2011. július 20-i lépése, amivel a szerb behozatali árukra embargót vetett ki. A lépés nem előzmény nélküli, ugyanis Szerbia nem fogadta el a koszovói vámhatóságok pecsétjét. Ezzel már a gazdasági színén is megjelent a konfliktus.<sup>38</sup> Az embargo hírére ismét felbolydult Észak, a határátkelőket lezárták. Ennek megoldására augusztusban született egy keret-megállapodás a KFOR felügyelete alá helyezte a két érintett határátkelőt. A KFOR-ral szembeni ellenszenv komolyabb megnyilvánulásai között kiemelendő a szeptember 27-i, jarinjai határátkelőnél történt eset. Az úttorlaszok megszüntetését a helyiek minden lehetséges eszközzel igyekeztek megakadályozni. Novemberben történt még komolyabb összecsapás kb. 400 szerb és a KFOR erők között, akik az úttorlaszok felszámolása közben csaptak össze. A helyi lakosokból verbuválódott tömeg Molotov-koktélok, egyéb pirotechnikai eszközöket használtak a katonákkal szemben, akik vízágyúval, könnygázbombákkal válaszoltak. Koszovó és Szerbia 2011-ben megállapodott ugyan az átkelőhelyek közös működtetéséről és a mozgásszabadságról, aminek értelmében fokozatosan hozták létre az egységes és integrált ellenőrzőpontokat, de a 2011-es év eseményei nagyban befolyásolták a terület biztonsági helyzetét, értelemszerűen negatív irányba.<sup>39</sup> A megállapodás mozgásszabadságról szóló része nem teljesült.<sup>40</sup>

A szerb kisebbség nézőpontja összekapcsolódik az uniós csatlakozással; azért sem adnak lejjebb követeléseikből, hogy az anyaállam ilyen áron lehessen az Európai Unió része, holott képviselőik a tárgyalásokban sem vehetnek részt. Az autonómia olyan formáját tartják már célnak, melyben saját végrehajtó hatalommal igazgathatnák saját magukat. Azonban a Belgrád által irányított párhuzamos struktúra maradványai és befolyása sem múlt el nyom nélkül, ellehetetlenítve így a prishtinai vezetés számára a térség irányítását, nem beszélve annak integrációjáról. Brüsszel a szerb uniós csatlakozást a szomszédos országokkal szembeni kapcsolatok javításához kötötte, így vált megkerülhetetlenné a Belgrád-Prishtina párbeszéd. Ugyanakkor a tárgyalások nem kínálnak adekvát megoldást a kialakult helyzetre, többször a Koszovó jogállása körül kibontakozó vitába torkollottak. Mivel a két érintett fél nem talált – a mai napig sem – megnyugtató választ, így ez továbbra is a nemzetközi közösség problémája is, valamint annak az eszköze, amivel Szerbiát sakkban lehet tartani. Hozzá kell tenni, hogy a nemzetközi közösségnek már nem sok érdeke fűződik a továbbiakhoz, mert Koszovó függetlenségével megoldottnak gondolja a helyzetet.<sup>41</sup> A helyzet 2013-ig változatlan, a párhuzamos intézmények maradtak, a két etnikum közötti feszültséggel együtt. Észak-Mitrovica szeretne további jogköröket a felsőoktatás és egészségügy területén, de Prishtina nem fog emiatt alkotmánymódosítást kezdeményezni.<sup>42</sup>

---

<sup>36</sup> Uo.

<sup>37</sup> *Crisis Group Europe Report* N°196 (2008): 3–7.

<sup>38</sup> MH ÖHP kézirat (2014):4. KFOR felderítő melléklet, 2011. december

<sup>39</sup> Uo.

<sup>40</sup> *Serbia and Kosovo: Path to normalization*, Crisis Group Europe Report N°223 19 February 2013 25. <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/balkans/kosovo/223-serbia-and-kosovo-the-path-to-normalisation.pdf>

<sup>41</sup> MH ÖHP kézirat (2014): 16, *Nyílt negyedéves jelentés 2012. október 1 – 2013. január 7. #4*

<sup>42</sup> Crisis Group Europe Report N°223 (2013): 10–13.

A Nyugat-Balkán az egyik legnagyobb „biztonsági fogyasztóként”<sup>43</sup> jelenik meg, ebből Koszovó jócskán kiveszi a részét. Ezt felismerve szerb, de a koszovói politikai retorika eszközei között is egyaránt megtalálható a konfliktusra való hivatkozás, ugyanis számos forrás különböző nagyságrendűnek tudja be az adott eseményeket. Az észak-koszovói helyzet, mint nyomásgyakorló eszköz, kétségtelenül hatással volt a szerbek uniós tagságára vonatkozóan.<sup>44</sup>

A függetlenség kikiáltása óta eltelt időben a két nemzetiség egymáshoz való ellenséges viszonya nyíltan megmutatkozik. Időről-időre bekövetkeznek olyan események, mint az a sírok és emlékművek megrongálása mindkét etnikum részéről, de volt példa az ortodox karácsony idején misét látogató szerb fiatalok letartóztatása is, ami nem csak Északon jelenik meg, hanem előfordul délebbi területeken is.<sup>45</sup> Az két nép szembenállása és követelései hasonló képet mutatnak, ha Dél-Szerbia koszovói és macedón határa felé irányítjuk figyelmünket.

## 2. A hármashatár felkelői – A Preševo-völgy harcosai

A tanulmánynak nem célja a völgy konfliktusának sem az előzményeit, sem a 2001-ben történt 17 hónapját részletesen bemutatni, ehelyett a forrásokra támaszkodva próbálom átfogó képet adni a völgy helyzetéről, a 2000-es évek elejétől egészen 2013-ig. Célom bizonyítani, miért és mekkora jelentősége van a dél-szerbiai albánok szélesebb autonómiaharcának.

A nemzetközi közösség arra irányuló törekvése, hogy a koszovói rendezést megvalósítsa, csak részleges sikereket ért el Koszovó nemzetközi protektorátusának 1999-es létrehozásával. A *Kelet-Koszovóként* is ismert, közel 70 000 fős albán lakossággal rendelkező<sup>46</sup> Preševo-völgy további komoly biztonsági kihívásokkal találta szembe magát az ezredfordulón. Az itt élő albán kisebbség autonómia követelése és Koszovóhoz való visszacsatolása komoly veszélybe sodorta a koszovói rendezés egyébként is kezdetleges és törekeny fázisát. A Preševo-völgy konfliktusa és annak rendezésére tett kísérletek tehát hatással voltak arra, hogy a nemzetközi politika figyelme – ha rövid idő is, de – a régióra irányult, ideértve Szerbiát és Koszovót, de érintetté vált Macedónia<sup>47</sup> is.

A völgy jelentősége Szerbia számára több szempontból is kiemelt. A terület lakossága összetételénél fogva szorosan kötődik Koszovóhoz, hiszen itt él Szerbián belül az albán etnikum nagy része, de geopolitikai okoknál fogva is releváns, hiszen ez kapcsolja Szerbiát Görögországhoz és Macedóniához, mindemellett fontos gazdasági potenciált is jelent, ugyanis a középpontjában fekszik egy potenciális adriai olajkereskedelmi energiakorridor. A terület természetes határainak köszönhetően az illegális fegyver- és ember és kábítószer kereskedelem melegágya. A térség a gazdaságilag elmaradott szerbiai régiók közé tartozik, amit a 2000-es

---

<sup>43</sup> Grainca, Valdrin: *Moderating Border Disputes*, Per Concordiam, George C. Marshall European Center for Security Studies, 2012 Volume 4 Issue 2 49.

[http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F\\_Publications/perConcordiam/pC\\_V4N2\\_en.pdf](http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V4N2_en.pdf)

<sup>44</sup> Uo. 50.

<sup>45</sup> MH ÖHP kézirat 2014, Nyílt negyedéves jelentés 2013. január 7 – április 2 #1, 15–16.

<sup>46</sup> A völgy állandó lakosságának összetételét nehéz megbecsülni, ugyanis sokan dolgoznak vendégmunkásként nyugat-európai országokban, valamint a diákság miatt is. A 2001-es konfliktus során kb. 12 500 fő hagyta el a térséget, aminek becslése szintén csak irányszámnak tekintendő előbb említett okok miatt. In: *Serbia: Maintaining peace in the Presevo Valley*, 16 October 2007, Crisis Group Europe Report N° 186, 5.

[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/186\\_serbia\\_maintaining\\_peace\\_in\\_the\\_presevo\\_valley.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/186_serbia_maintaining_peace_in_the_presevo_valley.pdf)

<sup>47</sup> Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság – hivatalosan az ENSZ által elismert név, Görögországgal folytatott név vita miatt.

évek második felében igyekeztek felzárkóztatni. Ennek ellenére nem sikerült elkerülni a kivándorlást; rengeteg fiatal választotta az emigrációt, nyugat-európai országokat megcélozva.<sup>48</sup>

A völgy konfliktusának eskalációjában nagy szerepe van az UÇPMB-ként ismert paramilitáris szervezetnek, ezért a tanulmánynak ebben a részében, a konfliktusban játszott szerepük miatt fontosnak tartom jelentőségük hangsúlyozását.<sup>49</sup> A rendezési kísérlet bemutatását követően, a rendelkezésekre álló források segítségével a jelenlegi helyzetre való kitekintést igyekszem adni, bizonyítva azt a feltevésemet, hogy nem szabad alábecsülni ezeket a médiában kisebb visszhangot kapó, kisebb kiterjedésű, de annál nagyobb jelentőséggel bíró konfliktusokat, ugyanis e térségek megoldatlan problémái destabilizáló hatással lehetnek – és vannak – nemcsak Koszovó, hanem a Balkán biztonsági környezetére nézve is.

#### *Koszovóhoz való csatlakozási kísérlet*

A térség konfliktusának gyökere egészen a titói Jugoszlávia idejére nyúlik vissza, ugyanis a Preševo-térség 1947-ig a *Koszovó-Metohija Autonóm Körzet* része volt, amit a jugoszláv vezetés döntése értelmében szakítottak ki a körzet területéből és Szerbiához csatolták. A szerbek és az albánok között azóta sem rendeződő kapcsolat eredményeként több évtizedes sérelmek újabb fegyveres konfliktusban öltöttek testet. A koszovói háború katonai technikai részleteit az 1999-es kumanovo-i egyezmény kívánta rendezni, amelynek egyik fontos rendelkezése volt egy 5 kilométer kiterjedésű demilitarizált övezet létrehozása a szerb és koszovói határ között, annak érdekében, hogy akadályozzák a jugoszláv és az albánok további összecsapásait. A semleges zóna azonban nem teljesen azt a szerepet töltötte be, amiért létrejött, mert hivatalosan csak könnyű fegyverzettel rendelkező rendőrök tartózkodhattak volna itt. A könnyűfegyverzettel rendelkező jugoszláv erők gyengeségét kihasználva a helyi radikálisok szervezkedni kezdtek és - egyes feltételezések szerint koszovói támogatással - mozgósították a preševoi autonómia kivívásáért küzdő milíciát, az UÇPMB-t.<sup>50</sup>

Meg kell jegyezni, hogy a preševoi albán társadalom többsége inkább a mérsékelt vonalat erősíti, az autonómia bizonyos fokú formáját tartja elfogadhatónak, míg a radikálisabb, irredenta csoportokba tömörülő réteg a Koszovóhoz való csatlakozást sürgette, s egy szűk réteg által képviselt és szervezett formájában jelent meg az UÇPMB.<sup>51</sup>

#### *Az UÇPMB koszovói gyökerei*

A 2000-es évek elején megjelenő mozgalom eredeti célja a Koszovóhoz csatlakozás volt, hasonlóan a koszovói válság és háború kulcsszereplőjének számító UÇK-hoz. A két szervezet közötti kapcsolatok valószínűségét nem lehet teljesen kizárni, ugyanakkor bizonyítani is ugyanennyire lenne nehéz. A céljaikban is hasonló elveket valló mindkét szervezet működésének hasonlóságai is ezt a feltételezést erősítik.

---

<sup>48</sup> *Peace in Presevo: Quick fix or long term solution?* International Crisis Group Balkan Report N° 116 10 August 2001, 2. <http://www.bits.de/public/documents/mazedonien/presovo08-01.pdf>

<sup>49</sup> Radosław Zenderowski, Rafał – Wiśniewski Cardinal, Stefan: *The conflict in the Preševo valley. The role of the orthodox religion in the conflict*, Wyszynski University in Warsaw, Poland Codrul Cosminului, XX, 2014, No. 1, 242. [http://atlas.usv.ro/www/codru\\_net/CC20/1/ethnic.pdf](http://atlas.usv.ro/www/codru_net/CC20/1/ethnic.pdf)

<sup>50</sup> Military Technical Agreement between the International Security Force (KFOR) and the Governments of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia, <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990609a.htm>

<sup>51</sup> Churcher, Bob: *Kosovo Lindore/ Preshevo 1999/2002 & The FYROM Conflict*, Conflict Studies Research Centre March 2002, 8. <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lang=en&id=38729>, valamint Crisis Group Balkan Report N° 116 (2001): 4.



Az UÇPMB vezetői a helyi lakosságból verbuválódtak, akik valódi parancsnoki struktúra nélkül, spontán szervezetként hajtották végre akcióikat. A délszláv háborút megjárt veteránok és tapasztalt katonák voltak soraikban. A szervezet deklarált célja a térség albán lakosságának szélesebb politikai autonómiájának elérése, illetve a Koszovóhoz való visszacsatolás követelménye volt. Bázisukként a koszovói határ melletti Dobrosin nevű település és környéke volt ismert, a megalakulás helyszínét is ide kötötték. A mozgalom körülbelül 4000 fővel működött. Önálló politikai szárnya nem épült ki, de tagsága ennek ellenére kiterjedt politikai kapcsolatokkal rendelkezett a politikailag korántsem egységes dél-szerbiai albán közösségben.<sup>52</sup> A térség két vezető pártjával voltak összefüggésbe hozhatók, a PDP-vel és PDA-val, de felmerültek koszovói politikai kapcsolatok is.<sup>53</sup>

### *A szervezet szerepe a válságban*

A szervezetet a helyi albánság védelmének érdekében hozták létre, ugyanis a szerb hatóságok keményen léptek fel a térségben annak ellenére, hogy a kumanovo-i megállapodásban létesített demilitarizált, semleges övezetből a szerb fegyveres egységeket kivonták. Ez a „semleges övezet” lehetőséget biztosított a paramilitáris szervezet működésének is, így 2000 telére képesek voltak felügyeletük alá vonni a térséget. Támadásaik fő célpontjai szerb katonák és rendőrök voltak, amivel a szerbek provokációját, majd ezt kiváltva a nemzetközi erők beavatkozását kívánták elérni. A konfliktus eskalálódására 2000 novemberében került sor, amikor négy szerb rendőr veszítette életét a szervezet támadása során, majd januárban a jugoszláv hadsereg katonái közül is szedtek áldozatot, amire válaszul a jugoszláv albán falvak ellen vetettek be tüzérséget és tankokat. Az UÇPMB céljai és kezdeti helyzete is hasonlóak, mint a koszovói válság idején az UÇK esetében – a jugoszláv erők provokációjával a nemzetközi erők bevonásának gondolata, de más, hasonló illúziókat is tápláltak a későbbi tárgyalások során.<sup>54</sup> A Preševo környéki harcokhoz a szerb félnek is érdeke fűződött; abban bízva, hogy a nemzetközi közösség majd a terroristák által elkövetett, jogtalan szeparatizmusnak minősíti majd a történeteket, támogatva és felhatalmazva ezzel Belgrádot az albánok – akár fegyveres – megtörésében.<sup>55</sup>

Ugyan a NATO már 1999-től jelen volt a térségben, kezdetben mégsem tett komolyabb lépéseket a szervezet felszámolásának érdekében. Szerb adatok szerint 1999 júniusa és 2000 novembere között közel 300 hozzájuk köthető támadást és erőszakos cselekményt regisztráltak a völgy térségében. A helyzetet mégis a NATO közbenjárásának köszönhetően sikerült normalizálni, ugyanis sikerült meggyőzni a szeparatisták vezetőit, hogy a fegyveres ellenállás nem kedvez Koszovóhoz fűzött reményeiknek. Ennek értelmében május 31-én az UÇPMB-vel kötött egyezség keretében leszerelték, amnesztiát ígérve a harcosoknak. A poszt-miloševići szerb politikai vezetéssel már az UÇPMB is igyekezett normalizálni kapcsolatait, ugyanis felismerte egy mindkét fél számára kedvező kompromisszum lehetőségét.<sup>56</sup> Valószínűleg egyik félnek sem állt érdekében a koszovói háborúhoz hasonló helyzet alakulása, ami a Nyugat-Balkán törekeny és képlékeny stabilitását további mélypontok felé sodorhatta volna. Az UÇPMB tevékenységével komolyan veszélyeztette Koszovó akkor még kialakulóban

<sup>52</sup> Crisis Group Europe Report N° 186 (2007): 5–6.

<sup>53</sup> Riza Halimi dél-szerbiai albánságot képviselő politikusának pártját, a PDV-t egyes feltételezések összekötik a koszovói albán Ibrahim Rugova, szintén mérsékelt LDK pártjával. In: Churcer(2002): 2.

<sup>54</sup> Yesson, Eric: *Sending Credible Signals: NATO's role in Stabilizing Balkan Conflict*, NATO/EAPC Fellowship Final Reprt, June 2003, 30. <http://www.nato.int/acad/fellow/01-03/yesson.pdf>

<sup>55</sup> Churcher (2002): 5.

<sup>56</sup> Crisis Group Balkan Report N°116 (2001): 12.

lévő és nemzetközi egyeztetéseken alapuló státusának kérdését. Belgrád elfogadhatatlannak tartotta a völgy Koszovóhoz való csatolását, ami egyébként igen kis realitással bírt a koszovói előbbi státus-kérdés és a nemzetközi felügyelet miatt is.<sup>57</sup>

Annak gyanúja, hogy a preševoi fegyvereseket kívülről is támogatták, természetesen felmerült, ahogyan ez más fegyveres, szeparatista csoportoknál megszokott jelenség, hogy külső érdekek is kapcsolódnak egyes térségek stabilitásának, vagy éppen instabilitásának folytonosságához.<sup>58</sup> Egyes vélekedések valószínűsítették a szervezet NATO erőktől, pontosabban az Egyesült Államoktól is élvezett különféle támogatásait, például közreműködést az albán fegyveresek határon lévő táborainak működtetésében, vagy a hadviselés egyes módjainak átadásában. Az amerikai támogatás egyik magyarázata a Milošević-rezsim megdöntésére irányuló nemzetközi törekvésekben keresendő. Tovább árnyalja a képet, hogy a KFOR erők nagy hangsúlyt fektettek a helyi politikai erők meggyőzésére, hogy azok ne biztosítsák támogatásukról a fegyvereseket.<sup>59</sup>

A szervezet felszámolásának sikererei megkérdőjelezhetőek, ugyanis utódjaiként jelentek meg olyan önszerveződő egységek, mint az *Albán Nemzeti Hadsereg*, vagy a *Kelet-Koszovói Felszabadítási Hadsereg*, akiknek tagsága egyezhetett a korábban feloszlott dél-szerbiai irredenta csoportéval.<sup>60</sup> Az UÇPMB-nek tulajdonítottak 2005-ben és 2007-ben végrehajtott merényleteket is, ami igazolja, hogy a Preševo-völgy helyzetét nem sikerült maradéktalanul rendezni; mind a szerb, mind az albán fél meg nem oldott elégedetlensége további összecsapásokhoz és erőszakos megnyilvánulásokhoz vezetett, amit Belgrád kizárólagosan a hivatalosan feloszlott szervezet számlájára írt.<sup>61</sup> A 2001-ben történt leszerelés ellenére is körülbelül 2000 fegyveres maradt a térségben, akik további destabilizáló tényezők lehetnek. Meg kell jegyezni azonban, hogy a fegyveres szervezetek beazonosítása a térség lokációjának köszönhetően rendkívül nehéz, mert a hármás határ miatt érintettek nem csak albán, hanem macedón területeken is megjelenő fegyveres sejték. A források legalább hét, a helyiek védelmére létrejött fegyveres csoportot emlitenek. Szervezeti szempontból összehasonlítva ezeket a koszovói paramilitáris erőkkel azonban olyan különbségek jönnek ki, mint a vezetők iskolai végzettsége.<sup>62</sup> Ez alapján következtethetünk a szabadcsapatok professzionalitásának hiányára. A szervezet megítélése nem egyértelmű; esetenként szabadságharcosoknak, népük életteréért küzdő gerilláknak, helyenként terroristáknak tartják, de felmerült a pán-albán törekvések kisebb volumenű megjelenítőinek színében való ábrázolás is.<sup>63</sup>

<sup>57</sup> *Pan-Albanism: How Big a Threat to Balkan Stability*, 25 February 2004, International Crisis Group Europe Report N° 153, 9. <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/153%20Pan-Albanianism%20How%20Big%20-%20amended.pdf>, valamint Crisis Group Balkan Report N°116 (2001): 9.

<sup>58</sup> Bizonyos percepciók szerint amerikai hivatalnokokkal voltak kapcsolatai a szervezetnek, kiváltképp 2001-ben. In: Churcher, Bob: *Preševo/Kosovo Lindore – A Continuing Cause For Concern*, Conflict Studies Research Centre, (2003): 5

[http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GD00evyPEvYJ:mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/39184/ipublicationdocument\\_singledocument/0ed7aeb2-aa74-4ce8-961c-44c62955cf39/en/2003\\_Mar\\_3.pdf+&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GD00evyPEvYJ:mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/39184/ipublicationdocument_singledocument/0ed7aeb2-aa74-4ce8-961c-44c62955cf39/en/2003_Mar_3.pdf+&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu)

<sup>59</sup> Crisis Group Balkan Report N°116 (2001) 9–10, valamint Churcher (2003):6.

<sup>60</sup> Crisis Group Balkan Report N° 116 (2001):15.

<sup>61</sup> *Serbia: Maintaining peace in the Preševo Valley*, 16 October 2007, International Crisis Group Europe Report N° 186, 3.

[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/186\\_serbia\\_maintaining\\_peace\\_in\\_the\\_presevo\\_valley.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/186_serbia_maintaining_peace_in_the_presevo_valley.pdf)

<sup>62</sup> Churcher (2002):5.

<sup>63</sup> Churcher (2002): 2–7, valamint Radosław Zenderowski, Rafał – Wiśniewski Cardinal, Stefan: *The conflict in the Preševo valley. The role of the orthodox religion in the conflict*, Wyszyński University in Warsaw, Poland Codrul Cosminului, XX, 2014, No. 1, p. 239–258, [http://atlas.usv.ro/www/codru\\_net/CC20/1/ethnic.pdf](http://atlas.usv.ro/www/codru_net/CC20/1/ethnic.pdf)

### *A rendezésre irányuló törekvések*

A Nebojša Čović<sup>64</sup> nevével fémjelzett rendezési terv 2001 februárjában került nyilvánosságra. A tervezet szerint a Preševo-völgy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság<sup>65</sup> integráns része marad és autonómiát sem kap, ugyanakkor számos olyan reformot irányozott elő, ami a helyi albán lakosság szélesebb politikai reprezentációját célozta meg.

A tervezet négy pillére a következőket tartalmazta;

- 1) a fenyegetés felszámolása a három település és környékén, amely Szerbia elszakíthatatlan része marad, a határok teljes tiszteletben tartásával,
- 2) a biztonság, a mozgásszabadság és a menekültek visszatérésének biztosítása, a terroristacsoportok leszerelése és feloszlata, a régió demilitarizálása,
- 3) többnemzetiségű és több felekezetű társadalom,
- 4) gazdasági és szociális fejlődés.

A terv az albánság irányába olyan lépéseket ígért, melyek az alapvető emberi jogok biztosítása mellett integráció megvalósítását vetítették elő az oktatás és a rendőrség intézményeibe. Tartalmazott továbbá olyan, a bizalom kiépítését segítő intézkedéseket, mint a jugoszláv hadsereg kivonása az albánok által lakott térségi központokból, illetve vizsgálatok indítása olyan esetekben, amikor vélhetően emberi jogokat sértettek. Fontos része volt a tervezetnek a jugoszláv haderő és belügyi egységek visszatérése a semleges zóna területére, ugyanis ennek elmulasztásával a terület feletti szuverenitását veszíthette volna el Belgrád.<sup>66</sup> A tervezet részletesen rendelkezett a létrehozandó multietnikus rendőrséget érintő szabályokról. Ezzel kapcsolatban az albánoknak már a kezdetekkor aggályaik merültek fel.<sup>67</sup>

A Čović-hoz köthető tervezetet Belgrád alkalmasnak tartotta az észak-koszovói viszonyok rendezésére is, azonban a szerb politikus javaslata értelmezhető olyan lépésként, mellyel Belgrád továbbra is gátolja Koszovó integritásának és szuverenitásának megvalósulását. Az ötlet Szerbia egyfajta demonstrációja a nemzetközi közösség felé, hogy képes kézbén tartani a probléma megoldásához szükséges eszközöket.<sup>68</sup>

A terv végrehajtása a Preševo-térség esetében is illuzórikus reménynek bizonyult, a dél-szerbiai albánság napjainkban is autonóm törekvésekkel bír, ha már nem is (deklarált) célja Koszovóhoz való csatlakozás.<sup>69</sup> A rendelkezések kisebbségekre vonatkozó betartása a nemzetközi felügyeletet igényelne,<sup>70</sup> azonban úgy tűnik, a közösségnek nem fűződnek érdekei a völgy kisebbségéhez, sem a rendezés megvalósulásához.

<sup>64</sup> Szerb politikus, valamint az 1990-es évek egyik kiemelkedő üzletembere, akinek vezetésével működött egy munkacsoport. A 2000-es évek elején létrejött jugoszláv központi és szerb köztársasági koordinációs szerv, a völgyben kialakuló feszültségek elkerülése érdekében tevékenykedett. Hat katonai és négy polgári tagja kivétel nélkül szerb/jugoszláv nemzetiségűek, akik a terv végrehajtásáért volt felelősek, élükön Čović-csal. A szervre nagy hatással volt Kostunica elnök, majd a tagság újraszervezése körül problémák alakultak ki. Ezért belső tényezők miatt sem volt hatékony a terv végrehajtásáért eredetileg felelős munkacsoport. Crisis Group Europe Report N° 186, 12, valamint Crisis Group Europe Report N°200 (2007):5.

<sup>65</sup> 1992–2003 között fennálló, Szerbiát és Montenegrót magába foglaló államalakulat.

<sup>66</sup> Crisis Group Balkan Report N°116 (2001): 5–9.

<sup>67</sup> Ahogyan Észak-Koszovó esetében az Ahtisaari-terv, jelen esetben a Čović által javasolt rendelkezések között is hangsúlyos szerepet kap a rendőri erők létrehozása. A dél-szerbiai terület esetében konkrétan azért, mert ez az intézmény vette át a semleges zónából való kivonást követően a belügyi egységek szerepét. In: Crisis Group Balkan Report N° 116 (2001):17, és Koszovó CIMIC kézikönyve, MH ÖHP (2007): 14.

<sup>68</sup> Crisis Group Europe Report N°200 (2007): 21.

<sup>69</sup> Jovanovic, Igor – Qollaku, Petrit: *Serbia's Albanians Plot Their Own Municipal Union* <http://www.balkaninsight.com/en/article/albanians-to-form-association-of-municipalities-in-southern-serbia-09-11-2015>

<sup>70</sup> Churcher (2002): 19.

*A völgy helyzete a Čović-terv után*

A Preševo vidékének helyzetére irányuló kutatásaim a Čović-terv megszületésénél tartanak jelenleg, ugyanis a konfliktus egyik főszereplőjére, az UÇPMB-re fókuszáltam, ezzel egyidejűleg rövid kitekintést teszek a völgy problematikájának szélesebb összefüggéseire.

2009-ben kiújultak a már meglévő problémák. Júliusban történt egy komolyabb incidens, ami a térségben állomásozó fegyveres erők megerősítését vonta maga után, amit aztán rendőri túlkapások követtek. Augusztusban a három település hatósága deklarálta saját intézményrendszerre lévő igényét, egyfajta autonómiát követelve.<sup>71</sup>

A terület Szerbiához való integrációját olyan további tényezők gátolják, mint a szerbek által dominált központi adminisztratív intézmények, amit tovább tetéz annak a ténye, hogy sokan közülük általában támogatnak valamilyen radikális politikai pártot.<sup>72</sup>

2013 januárjában Adem Demaçi<sup>73</sup> kijelentése borzolta fel a helyiek kedélyét, amelyben arra utalt, hogy az albánoknak meg kell mutatniuk, hogy készek fegyveres úton megoldani a helyzetet. A kijelentés azért is volt jelentőségteljes, mert januárban eltávolított Belgrád egy UÇPMB kötelékében szolgáló áldozatoknak állított emlékművet, mert terroristának minősítette az elesett harcosokat. További tör az albánság hátába, hogy a helyieket kérték fel az eltávolítására. Az eset nagy felháborodást keltett a dél-szerbiai albánság körében.<sup>74</sup>

Fontos tényező és a biztonság kérdésének alakulását is befolyásolhatják gazdasági kérdések. A szerb központi vezetés már az 1990-es években is diszkriminálta az albánságot, például a közszférában való dolgozók számának meghatározásával.<sup>75</sup> A 2000-es évek végén Dél-Szerbia gazdaságilag elmaradottabb része az országnak, ami fokozattan érvényes a vidék három településére.<sup>76</sup> A korrupció magas foka, az illegális fegyver- és kábítószer kereskedelem elterjedése hozzájárul a régió stabilitásának veszélyeztetéséhez.

A destabilizáló tényezők sorát gyarapítja a preševoi albánság politikai megosztottsága. Az széttöredezett politikai skála mérsékelt oldalán helyezkedik el *Riža Halimi*<sup>77</sup> és pártja, a PDV. A fragmentációt gazdasági érdekek is fokozzák, egy helyi szállítmányozási vállalat révén.<sup>78</sup> A radikális tábor egyik fő alakja Jonuz Musliu<sup>79</sup> egykori UÇPMB-katona. Annak ellenére, hogy széthúzás jellemzi, az albánság törekszik az egység létrehozására. A konszenzuseresés bizonyítéka, hogy 2007-ben létrehoztak helyiek részvételével alakult egy nemzeti tanács. A koszovói események hatására<sup>80</sup> deklarálták, hogy esetükben is az Ahtisaari-terv rendelkezéseit tartják irányadónak és végrehajtandónak. Ezt azonban nem sikerült elérniük.<sup>81</sup>

Az UÇPMB és más fegyveres sejtek felszámolása fontos a térség biztonságának érdekében is, mert a konfliktus átgűrűzhet a szomszédos területekre, így Macedóniába, vagy Koszovóba.

<sup>71</sup> Human Rights Watch UNHCR World Report 2009, 2010 Jan 20

<http://www.refworld.org/docid/4b586ce3c.html>

<sup>72</sup> Crisis Group Europe Report N° 186 (2007): 7.

<sup>73</sup> Koszovói albán politikus, aki 1998-ban UÇK szóvivője volt, azt megelőzően a Koszovói Parlamentáris Párt (PPK) elnöke. A koszovói rendezés fegyveres úton való megvalósításának támogatója.

<sup>74</sup> MH ÖHP kézirat 2014, *Nyílt negyedéves jelentés 2013. január 7 – április 2 #1*, 15–17.

<sup>75</sup> Churcher (2002): 7.

<sup>76</sup> Crisis Group Europe Report N°186 (2007): 7.

<sup>77</sup> Preševo-i albán politikus, Preševo korábbi polgármestere, a térségi albán kisebbség első képviselője a szerb parlamentben. 1990-ben megalapított pártjában jelenleg is elnök, a PDV pedig (vagy PDD), a jelenlegi szerb törvényhozásnak is tagja.

<sup>78</sup> Crisis Group Europe Report N°186 (2007): 11.

<sup>79</sup> Bujanovac-i albán politikus, az UÇPMB vezetőségének egykori tagja, jelenleg a PDP vezető politikusa.

<sup>80</sup> Erre az időszakra tehető az Ahtisaari-tervről szóló élénk diskurzus.

<sup>81</sup> Crisis Group Europe Report N°186 (2007): 11–12.

Így történt, hogy a 2000-2001-es preševoi krízis hatására macedón területekről is érkeztek hírek fegyveres támadásokról, albán többségű területekről.<sup>82</sup>

\*

Az imént bemutatott folyamatok elemzése alapján kiemelten fontosnak tartom, hogy a konfliktusok jelentősen kihatnak az elmúlt időszak össz balkáni folyamataira. Mindezek alapján a krízis megoldása közben beindított nemzetközi folyamatoknak nagy jelentősége van. A szerb közvélemény ugyan elutasítja a NATO-t, a politikai vezetés mégis kénytelen belátni, hogy a NATO nélkül a nemzetközi biztonsági környezetben igen szűk mozgástérrel rendelkezne. Ez a nyitás Belgrád részéről a preševoi rendezést elősegítendő történt meg 2001 februárjában, amikor Goran Svilanović jugoszláv külügyminiszter és Nebojša Čović miniszterelnök-helyettes a NATO-val szoros együttműködésben próbálta kezelni a helyzetet. A tizenhét hónapos konfliktus során, a Milošević bukását követő kormánynak lehetősége nyílt Szerbia nemzetközi megítélésnek javítására, amely alkalmat meg is ragadott.<sup>83</sup> Ezért is fontos vízvázalasztó a völgybéli konfliktus kezelése, hiszen a poszt-miloševići szerb politikai döntéshozatalnak és belső konfliktusmegoldásnak új körvonalai rajzolódtak ezzel kezdődően. Tulajdonképpen a NATO közvetítésével sikerült egy időre normalizálni a helyi viszonyokat valamivel több, mint egy évtizedre, ugyanis 2013 januárjában egy illegálisan felállított, albán UÇPMB-katonáknak felállított emlékművet romboltak le, majd erre válaszul szerb temetőket rongáltak meg.<sup>84</sup> Ez is bizonyítja, hogy az etnikai feszültségek továbbra is látens problémaként időről-időre előbukkanva instabilitást okoznak, előre nem látható méretű krízist okozva nem csak a szűk környezetben, hanem a régióban is.

A 2000-es években Szerbia „többfrontos harcot” vívott külpolitikai szinten, területi integritásának megőrzése érdekében, aminek előzményei már az 1990-es években elkezdődtek.<sup>85</sup> Véleményem szerint a két, albán kisebbségekkel és nem mellékesen koszovói szerbekkel kapcsolatos konfliktus két okból is nagy jelentőséggel bír a szerbek szempontjából; egyrészt Milošević 2000-ben történő távozása után, már új mércék alapján önmagukat demokratikusnak valló kormányok legitimációja forgott kockán, másodsorban pedig a nemzetközi közösség megítélése miatt, ugyanis az európai integráció felé igyekvő szerbeknek komoly feltételrendszernek kell megfelelniük az áhított teljes jogú tagságért.

Felmerült annak ötlete, hogy az észak-koszovói szerbeket „kárpótolják” a preševoi albánság ellenében. Ez esetben is várakozó álláspontra helyezkedtek a felek; arra várnak, melyik fél enged előbb a másik kisebbség autonómiaköveteléseinek.<sup>86</sup>

Elemzésemben a következő tényeket állapítom meg a Preševo-térségének és Észak-Koszovó rendezetlen és időnként kiújuló kríziseinek bemutatásával kapcsolatban. Mindkét esetre igaz, hogy:

- 1) a „befagyott konfliktus” állapotához hasonló helyzet alakult ki, amit az érintett felek egyike sem képes tartósan feloldani,

---

<sup>82</sup> Churcher (2002): 19.

<sup>83</sup> Vincze Dalma: *A NATO átalakuló koszovói jelenléte*, Külügyi Szemle, 2011 10. évfolyam, 122.

[http://kki.gov.hu/download/d/ca/b0000/Kulugyi\\_Szemle\\_2011\\_02\\_A\\_NATO\\_%C3%A1talakul%C3%B3\\_koszov%C3%B3i.pdf](http://kki.gov.hu/download/d/ca/b0000/Kulugyi_Szemle_2011_02_A_NATO_%C3%A1talakul%C3%B3_koszov%C3%B3i.pdf)

<sup>84</sup> Prelec, Marko: *Preševo's grievances and the Kosovo-Serbia talks*, Crisis Group In Pursuit of Peace, 1 February 2013, <http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2013/02/01/presevo-grievances-and-the-kosovo-serbia-talks/>

<sup>85</sup> Már a koszovói krízis alatt is jelen a montenegrói függetlenségi törekvés, majd nem sokkal később a dél-szerbiai konfliktus.

<sup>86</sup> Crisis Group Europe Report N°223 (2013): 13.

- 2) a nemzetközi közösség közvetítő szerepének hangsúlya bizonyos időszakokban,
- 3) a konfliktusok további eskalációja kiterjedhet a szomszédos államokra is, így regionálissá duzzasztva a krízist,
- 4) a migrációs válság napjainkban is jelentősen terheli a Balkánt. A konfliktusok hatására meginduló menekülthullám az illegális bevándorlók és iszlám fundamentalisták számának emelkedésével jár, amivel növekedne az európai államok számára már így is nehezen kezelhető migrációs hullám. Az európai integráció láthatóan egy rendkívül összetett folyamat, amely nem csak biztonságpolitikai, hanem gazdasági és társadalmi dimenziók szerint is elemezhető. Ugyanakkor az Európai Uniónak mégis fontos a Balkán, ami napjainkban látszik igazán megfoghatónak: a Balkánon keresztül Európába özönlő észak-afrikai menekültáradat adekvát kezelésében elengedhetetlen lenne Görögországon kívül olyan nyugat-balkáni államok európai integrációja, mint Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Szerbia és Koszovó. Ezen államok integrációja olyan okokból is lassan halad a megvalósulás felé, mint gazdasági nehézségeik, vagy az egymással való konfliktusaik.<sup>87</sup> Koszovó és Szerbia már több tárgyaláson is túl van, de ahogyan a tanulmány is bizonyítja; amíg nincs hatékony és hosszú távú megoldása Észak-Koszovónak és a Preševo-völgynek, addig jogosan nem áll fenn az unióba való csatlakozás komoly lehetősége.

### Bibliográfia

- BEKAJ, Armend R.: *The KLA and the Kosovo War: From Intra-State Conflict to Independent Country*, Berghof Transition Series, Berghof Conflict Research,  
[http://www.berghof-conflictresearch.org/documents/publications/transitions8\\_kosovo.pdf](http://www.berghof-conflictresearch.org/documents/publications/transitions8_kosovo.pdf)
- CHURCHER, Bob: Kosovo Lindore/ Preshevo 1999/-2002 & The FYROM Conflict, Conflict Studies Research Centre, March 2002  
<http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lang=en&id=38729>
- CHURCHER, Bob: *Preshevo/Kosovo Lindore - A Continuing Cause For Concern*, Conflict Studies Research Centre, February 2003  
[http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:gDO0evyPEvYJ:mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/39184/ipublicationdocument\\_singledocument//0ed7aeb2-aa74-4ce8-961c-44c62955cf39/en/2003\\_Mar\\_3.pdf+&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:gDO0evyPEvYJ:mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/39184/ipublicationdocument_singledocument//0ed7aeb2-aa74-4ce8-961c-44c62955cf39/en/2003_Mar_3.pdf+&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu)
- EBESZ 2014 márciusában megjelent helyhatósági profiljai  
<http://www.osce.org/resources/publications/kosovo?page=4&solrsort=score%20desc&rows=10>
- GRAINCA, Valdrin: *Moderating Border Disputes*, Per Concordiam, George C. Marshall European Center for Security Studies, 2012 Volume 4 Issue 2 49–53. o  
[http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F\\_Publications/perConcordiam/pC\\_V4N2\\_en.pdf](http://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/MCDocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V4N2_en.pdf)
- Human Rights Watch UNHCR World Report 2009, 2010 Jan 20 <http://www.refworld.org/docid/4b586ce3c.html>
- JANJIC, Dušan: *Challenges of the peace process in South Serbia*, parts of this analysis were already published in 2004 in the study “From Conflict to Multiethnic Coexistence: The Program of Crisis Solution in the Presevo Valley”, which was part of an Open Society Institute project by the Soros Foundation,  
[http://www.bundesheer.at/pdf\\_pool/publikationen/10\\_wg\\_intpeaceplan\\_60.pdf](http://www.bundesheer.at/pdf_pool/publikationen/10_wg_intpeaceplan_60.pdf)
- JUHÁSZ József – MAGYAR István – TÁLAS Péter: *Koszovó – egy válság anatómiája*, Osiris, Budapest, 2000.
- Kosovo's fragile transition*, Crisis Group executive summary, Europe Report N°196, 25 Sep 2008 [http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/196\\_kosovos\\_fragile\\_transition.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/196_kosovos_fragile_transition.pdf)
- MAKAI József: *Szerbiai erőátcsoportosítás: Koszovó elszakadása és a szerb kormány bukása*, Nemzet és Biztonság I. évf. 4. szám 2008. április 22. 13–22. o.  
<http://old.biztonsagpolitika.hu/?id=16&aid=1319&title=szakmai-forrasok-a-xivtisza-euroatlanti-nyari-egyetem-eloadasaihoz>

---

<sup>87</sup> Például Bosznia-Hercegovina belpolitikai problémái, Görögország és Macedónia névvitája.

- MH ÖHP kézirat 2014, KFOR felderítő melléklet, 2011. december,  
MH ÖHP kézirat 2014, *Nyílt negyedéves jelentés 2012. október 1 – 2013. január 7. #4*,  
MH ÖHP kézirat 2014, *Nyílt negyedéves jelentés 2013. január 7 - április 2 #1*,  
*No Good Alternatives to the Ahtisaari Plan*, Crisis Group, Europe Report N°182 14 May 2007  
[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/182\\_kosovo\\_no\\_good\\_alternatives\\_to\\_the\\_ahtisaari\\_plan.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/182_kosovo_no_good_alternatives_to_the_ahtisaari_plan.pdf)  
*North Kosovo: Dual Sovereignty in Practice*, Europe Report N°211 14 March 2011  
<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/balkans/kosovo/211%20North%20Kosovo%20---%20Dual%20Sovereignty%20in%20Practice.pdf>  
*Pan-Albanism: How Big a Threat to Balkan Stability*, 25 February 2004, , International Crisis Group Europe Report N° 153, <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/153%20Pan-Albanianism%20How%20Big%20-%20amended.pdf>  
*Peace in Presevo: Quick fix or long term solution?* International Crisis Group Balkan Report N° 116 10 August 2001,  
<http://www.bits.de/public/documents/mazedonien/presovo08-01.pdf>  
PRELEC, Marko: *Presevo's grievances and the Kosovo-Serbia talks*, Crisis Group In Pursuit of Peace, 1 February 2013,  
<http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2013/02/01/presevo-grievances-and-the-kosovo-serbia-talks/>  
PRELEC, Marko: *Something Completely Different in Northern Kosovo*, Balkans Policy Research Group, 23 October 2013,  
<http://balkansgroup.org/wp-content/uploads/2016/03/North-Kosovo-Something-Completely-Different.pdf>  
RADOSLAW ZENDEROWSKI, Rafal - Wiśniewski Cardinal, Stefan: *The conflict in the Preševo valley. The role of the orthodox religion in the conflict*, Wyszynski University in Warsaw, Poland Codrul Cosminului, XX, 2014, No. 1, p. 239–258,  
[http://atlas.usv.ro/www/codru\\_net/CC20/1/ethnic.pdf](http://atlas.usv.ro/www/codru_net/CC20/1/ethnic.pdf)  
*Serb integration in Kosovo: Taking the Plunge*, Crisis Group executive summary and recognitions, Crisis Group Europe Report N°200,  
[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/200\\_serb\\_integration\\_in\\_kosovo\\_taking\\_the\\_plunge](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/200_serb_integration_in_kosovo_taking_the_plunge)  
*Serbia and Kosovo: Path to normalization*, Crisis Group Europe Report N°223 19 February 2013  
<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/balkans/kosovo/223-serbia-and-kosovo-the-path-to-normalisation.pdf>  
*Serbia: Maintaining Peace in the Presevo Valley*, Crisis Group Europe Report N°186 16 October 2007,  
<http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/serbia/186-serbia-maintaining-peace-in-the-presevo-valley.aspx>  
*Setting Kosovo Free*, Crisis Group Europe Report N°218 10 September 2012  
<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/balkans/kosovo/218-setting-kosovo-free-remaining-challenges.pdf>  
SZILVÁGYI Tibor: *Szerbiai stratégiai dokumentumok Kosзовó "fogságában"*, Nemzet és Biztonság 2011. 2. szám, 1–14.  
[http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/szilvagy\\_i\\_tibor-szerbiai\\_strategiai\\_dokumentumok\\_koszovo\\_fogsagaban\\_.pdf](http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/szilvagy_i_tibor-szerbiai_strategiai_dokumentumok_koszovo_fogsagaban_.pdf)  
SZILVÁGYI Tibor: *Szerb remények és féltelmek Kosзовó jövője kapcsán*, Felderítő Szemle, IV. évfolyam 2. szám 2005. június, 64-74. o. <http://knbsz.gov.hu/hu/letoltes/fsz/2005-2.pdf>  
VINCZE Dalma: *A NATO átalakuló kosзовói jelentéte*, Külügyi Szemle, 2011 10. évfolyam, 116-135. o.  
[http://kki.gov.hu/download/d/ca/b0000/Kulugyi\\_Szemle\\_2011\\_02\\_A\\_NATO\\_%C3%A1talakul%C3%B3\\_koszov%C3%B3i\\_.pdf](http://kki.gov.hu/download/d/ca/b0000/Kulugyi_Szemle_2011_02_A_NATO_%C3%A1talakul%C3%B3_koszov%C3%B3i_.pdf)  
YESSON, Eric: *Sending Credible Signals: NATO's role in Stabilizing Balkan Conflict*, NATO/EAPC Fellowship Final Reprt, June 2003, <http://www.nato.int/acad/fellow/01-03/yesson.pdf>